

מדינות המפרץ: בין איראן למערב

עוזי רבי ויואל גוז'נסקי, עורכים

מדינות המפרץ: בין איראן למערב

עוזי רבי ויואל גוז'נסקי, עורכים

המכון למחקרי ביטחון לאומי, המשלב בתוכו את מרכז יפה למחקרים אסטרטגיים, הוקם ב-2006.

מטרותיו של המכון למחקרי ביטחון לאומי, הן שתיים: הראשונה – לבצע מחקר בסיסי, העומד במבחן אמות המידה האקדמיות הגבוהות ביותר והעוסק בתחומי הביטחון הלאומי של ישראל, המזרח התיכון והמערכת הבינלאומית. השנייה – לתרום לדיון הציבורי ולעבודת הממשל בנושאים הנמצאים – או אמורים להימצא – בראש סדר היום הביטחוני של ישראל.

קהל המטרה של המרכז הוא: דרג מקבלי ההחלטות, מערכת הביטחון, מעצבי דעת הקהל בישראל, הקהילה האקדמית העוסקת בתחומי הביטחון, בישראל ובעולם, והציבור המתעניין באשר הוא.

פרסום המזכר הזה מעיד שהוא נמצא ראוי לעיון הציבור. הדעות המובעות במזכר זה הן דעותיהם של המחברים לבדם ואינן משקפות בהכרח את עמדות המרכז, נאמניו, או האישים והגופים התומכים בו.

**מרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה,
אוניברסיטת תל-אביב**

מרכז משה דיין הינו מרכז מחקר שמטרתו לקדם לימוד והבנה של ההיסטוריה המודרנית וענייני השעה של המזרח התיכון ואפריקה. המרכז מקיף קשת רחבה של תחומי עניין, ומתרכז במחקרי עומק של סוגיות גיאו-פוליטיות, כלכליות, חברתיות ותרבותיות ברחבי העולם הערבי (וצפון אפריקה), תורכיה ואיראן. חוקרי המרכז הינם היסטוריונים בעלי שם בתחומם, ובעזרת צוות המרכז המורכב מתלמידים לתארים מתקדמים מן הארץ והעולם, הם מקדמים מגוון רחב של פעילויות אקדמיות, ביניהן כנסים, ימי עיון וסדנאות מחקר בינלאומיות. כחלק מפעילותו השוטפת מפרסם המרכז מספר כתבי-עת אלקטרוניים בשפות העברית והאנגלית, ואלו זמינים לקהל הרחב

באתר המרכז בכתובת: <http://www.dayan.org>

עוזי רבי ויואל גוז'נסקי, עורכים

מדינות המפרץ: בין איראן למערב

לזכרו של פרופ' יוסי קוסטינר

פברואר 2012

**The Gulf States:
Between Iran and the West**

Uzi Rabi and Yoel Guzansky, Editors

המכון למחקרי ביטחון לאומי

חיים לבנון 40

ת.ד. 39950

תל-אביב 61398

טל': 03-640-0400

פקס: 03-744-7590

דואר אלקטרוני: info@inss.org.il

כתובת אתר המכון: <http://www.inss.org.il>

מסת"ב: 978-965-7425-30-5 ISBN:

© 2012 כל הזכויות שמורות

הביא לדפוס: משה גרונדמן

עיצוב גרפי: מיכל סמוֹקובץ ויעל ביבר, המשרד לעיצוב גרפי,

אוניברסיטת תל-אביב

עיצוב השער: יעל כפיר

דפוס: אלינר

תוכן העניינים

7	לזכרו של יוסי קוסטינר / עוזי רבי
9	הקדמה
11	איראן ומדינות המפרץ / מאיר ליטבק
19	ארצות־הברית והמפרץ / שמואל רוזנר
25	ארצות־הברית ועיראק / אפרים קם
31	תוכניות הגרעין במפרץ / יואל גוז'נסקי
37	ישראל ומדינות המפרץ / יעקב הדס
41	נפט ופוליטיקה במפרץ / פאול ריבלין
45	המחאה הערבית והמפרץ / שאול ינאי
53	ישראל והיוזמה הערבית / עודד ערן

לזכרו של יוסף קוסטינר

פרופ' יוסף קוסטינר נמנה עם בכירי החוקרים של המזרח התיכון הערבי בעת החדשה והיה אחד מעמודי התווך בהוראה ובמחקר של ההיסטוריה של המזרח התיכון באוניברסיטת תל-אביב ובמרכז דיין. קוסטינר הותיר אחריו מורשת נכבדה של פרסומים בנושא האבולוציה של שבטים ומדינות בחצי האי הערבי, ופרסומיו תרמו רבות לספרות המחקר הקיימת ופרצו דרך בחקר חברות חצי האי הערבי והמפרץ הפרסי. מחקריו של קוסטינר הקנו לו שם ומעמד בזירה הבינלאומית ועבור העוסקים בחקר חצי האי הערבי והמפרץ הפרסי, היו כתביו חיוניים ומועילים במיוחד.

יוסף קוסטינר העמיד תלמידים רבים וממשיכי דרך באוניברסיטת תל-אביב ואלה אמונים על מורשתו ומבקשים לקיים אותה ולקדמה. מלבד היותו חוקר דגול היה קוסטינר ("יוסי" בפי חבריו ומכריו) גם איש נערץ שהקרין אנושיות נפלאה בכל עת. חבריו בחוג להיסטוריה של המזרח התיכון ואפריקה ובמרכז דיין לחקר המזרח התיכון (שני המוסדות בהם היה קוסטינר פעיל לאורך כל דרכו האקדמית) ידעו להוקיר את עצתו הנינוחה, את מחשבתו הייחודית ונהנו בעיקר מקסמו האישי וחוש ההומור המפותח שלו. על תכונות אלה עמדו גם התלמידים הרבים שפקדו את חדרו בקומה הרביעית בבניין גילמן באוניברסיטת תל-אביב, ואת ההערצה שרחשו לו הם הביעו בדרכים שונות.

בכאב עמוק נתבשרנו ב-19 באוגוסט 2010 כי חברנו היקר יוסף קוסטינר איננו עוד בין החיים. החלל שהותיר האיש בלכתו הן במישור העיוני-אקדמי והן במישור האישי גדול עד מאוד. חובה קדושה היא לנו להנציח את זכרו ולחנך את הדורות הבאים לאורה של מורשתו. קובץ זה מכיל שורת מאמרים המבוססים על הרצאות שנישאו ביום העיון לזכרו, שהתקיים במאי 2011.

הקדמה

בפתחה של שנת 2012 ניצבות מדינות המפרץ הערביות בפני מציאות רבת אתגרים התובעת מהן פיתוחה של חשיבה אסטרטגית שונה המצוידת בכלי מדיניות חדשים. רוחות "האביב הערבי" המאיימות להתדפק גם על דלתותיהן של המונרכיות העשירות במפרץ הפרסי, הנסיגה האמריקאית מעיראק בסיומה של שנת 2011 והחשש הגובר כי הרפובליקה האסלאמית של איראן תממש את חלומה להגמוניה אזורית – כל אלה יוצרים כאמור קשת סיכונים ואתגרים, אליה צריכות להידרש מדינות המפרץ הערביות. הטלטלה בעולם הערבי חשפה בין היתר את עומקה של היריבות האיראנית-סעודית. נחרצות הפעולה של הסעודים בבחריין וגישתם הבלתי מתפשרת בשאלת משטרו של בשאר אל-אסד בסוריה הציבו את הסעודים במסלול עימות מול הרפובליקה האסלאמית של איראן. סעודיה, המדינה המובילה בגוש מדינות המפרץ הערביות, מתמודדת יחד עם "אחיותיה" הקטנות מול רוחות שעה המייצרות נוף גיאופוליטי חדש במפרץ. עיראק המפונה מכוחות אמריקאיים החל מסוף שנת 2011, הופכת בראי האסטרטגיה של המדינות הערביות במפרץ לפרי בשל במונחיה של המדיניות השאפתנית של איראן במפרץ. ככלות הכל, הסתיימה הנוכחות האמריקאית במפרץ בהקמתו של משטר שיעי בבגדאד, ומבחינת הסעודים, כמו גם שאר מדינות המפרץ, נותר איזור זה פרוץ להשפעה איראנית מתרחבת. עסקאות הנשק רחבות ההיקף שחתמו מדינות המפרץ הערביות עם האמריקאים לעת סיומה של שנת 2011 מלמדים מחד על רצון אמריקאי להפיס את דעתן של המדינות המודאגות במפרץ, אך מאידך גם על כוונה מוכחת מצידן של מדינות המפרץ הערביות להיערך ליום פקודה אל מול תוכניות הטילים האיראניות. ישראל, הנתונה בעיצומו של מהלך בלימה כנגד תוכניות הגרעין האיראניות, תיטיב לעשות באם תמצא דרך לשלב את המדינות הערביות במפרץ במאמץ זה.

קובץ המאמרים הזה מבוסס על הרצאות הכנס שהתקיים ב-2011 – השנה השלושים להקמתה של "מועצת שיתוף הפעולה של מדינות המפרץ" (Gulf Cooperation Council). הקובץ כולל שמונה מאמרים. במאמר הראשון בוחן מאיר ליטבק את מערכת היחסים המורכבת והרגישה בין איראן לבין המדינות הערביות במפרץ, בכלל זה מפגש הסונה בשיעה ומפגש הפרסים בערבים. המאמר השני, פרי עטו של שמואל רוזנר, מתמקד במדיניות האמריקאית במפרץ הפרסי והצבתה בתוך הקונטקסט המזרח תיכוני.

מאמרו של אפרים קם עוסק בהשלכות הגיאופוליטיות הרחבות של נסיגת האמריקאים מעיראק והחששות המתלווים למהלך זה מצד סעודיה ו"אחיותיה הקטנות" במפרץ. מאמרו של יואל גוז'נסקי סוקר את תוכניות הגרעין האזרחיות במפרץ ועומד על משמעותן. גוז'נסקי קובע כי בשעה שאין לאף מדינה במפרץ יכולת טכנית והון אנושי להפעלת תוכנית גרעין מודרנית, הרי ששיתוף הפעולה ההדוק עם הקהילה הבינלאומית בסוגיות אלה עשוי להקנות לאחדות מן המדינות בסיס ידע מקצועי וטכנולוגי שיוביל אותן בעתיד לרכישת יכולת גרעינית למטרות צבאיות.

השגריר יעקב הדס דן במאמרו בדינאמיקה של היחסים הגלויים בין ישראל למדינות הערביות במפרץ. יחסים אלו, קובע הדס, נולדו בתחילת שנות התשעים בצילה של ועידת מדריד והשיחות הרב צדדיות שבאו בעקבותיה. הסכמי אוסלו אף שימשו מנוף להרחבת הקשרים בין ישראל למדינות המפרץ הערביות, והדבר התבטא במחצית שנות התשעים בפתוחות שתי נציגויות ישראליות במפרץ, בסולטנות עומאן ובקטאר. מאמרו של פאול ריבלין מתמקד במשקי הכלכלה של מדינות המפרץ הערביות. המאמר מספק ניתוח מבני של משקי הכלכלה במדינות אלה תוך התמקדות בתנודתיות בשוק הנפט והשפעתה עליהם. מאמרו של שאול ינאי סוקר את השפעותיו של האביב הערבי על מדינות המפרץ הערביות. ינאי קובע כי ה"אביב ערבי" פסח בינתיים על מדינות המפרץ הערביות (להוציא בחריין) בשל אופיין הייחודי של החברות והמדינות במפרץ, הנשענות על מבנה שבטי ומתנהלות על פי פרקטיקות שונות מאלה הנהוגות בשאר מדינות האזור.

את הקובץ חותם מאמרו של עודד ערן. ערן סוקר במאמרו את יוזמת השלום הערבית על גלגוליה השונים ומסביר את הקושי העיקרי להוציאה מן הכוח אל הפועל. בניתוחו מתמקד ערן בלשון היוזמה, בתהליכים בחברה הישראלית ובהיעדר מאמץ מצדן של מדינות ערב לנהל מסע שיווק בישראל לשם הגברת התמיכה ביוזמה.

איראן ומדינות המפרץ

מאיר ליטבק

היחסים בין איראן לבין מדינות המפרץ הערביות עברו עליות ומורדות רבים מאז המהפכה האסלאמית בשנת 1979. רוב השינויים היו ביוזמתה של איראן, ומדינות המפרץ הערביות היו הצד המגיב בדרך כלל. אף שאנו מוטרדים, ובמידה רבה של צדק, מעיסוקה של איראן בישראל, יש לזכור שבעבור איראן המפרץ הוא זירה אסטרטגית חשובה בהרבה מישראל מפני שהמפרץ הוא המוצא היחיד שלה לקווי שיט בינלאומיים. רוב היבוא לאיראן מגיע דרך המפרץ, ודרכו מיוצא רוב הנפט של איראן, שהוא מקור ההכנסה החשוב ביותר שלה. נקודה חשובה אחרת היא הנוכחות הצבאית הגדולה של צבא ארצות-הברית במפרץ – בסיסים של הצי ושל חיל האוויר האמריקני שבכוחם לאיים על איראן. נוסף על כך, איראן שלטה בעבר בבחריין, לכן ברור שהיא רואה במפרץ זירה ראשונית להגברת השפעתה האזורית.

מאז המהפכה האסלאמית ניהלה איראן מדיניות חוץ שנעה בין שתי מערכות שיקולים: מצד אחד הציווי האידיאולוגי של הפצת המהפכה, ומן הצד האחר השיקול האסטרטגי של טובת המדינה האיראנית. אם בשנים הראשונות שלאחר המהפכה הייתה עדיפות לשיקול האידיאולוגי, הרי משלהי שנות השמונים – לקראת סוף מלחמת איראן-עיראק ובייחוד לאחר מותו של חומייני בשנת 1989 – ניתנה עדיפות ברורה לשיקול האסטרטגי התועלתני. ככלל אפשר לקבוע, שככל שהזירה הגיאוגרפית או המדינית קרובה יותר לאיראן עצמה, כך גובר אצל מנהיגי איראן השיקול האסטרטגי-המדיני על השיקול האידיאולוגי.

בהקשר זה אפשר לתאר את העדיפויות של איראן בקביעת מדיניות חוץ בכלל וכלפי מדינות המפרץ בפרט לפי הסדר הבא: קודם לכל הוא האינטרס של המשטר, הגנת המשטר האסלאמי באיראן; אחר-כך הגנת המהפכה האיראנית; אחר-כך טובת המדינה האיראנית; לאחר מכן האינטרס השיעי; ובסופו של סדר העדיפויות, האינטרס האסלאמי הכללי. במערכת השיקולים כלפי ארצות המפרץ הערביות בולטים שלושה מישורים המזינים זה את זה:

ראשית, המפרץ כזירת יריבות בין איראן לארצות-הברית, המעצמה הגדולה, האויב האידיאולוגי האולטימטיבי, כשהנוכחות האמריקנית מהווה איום מתמיד על איראן כמי שמעניקה מטריות הגנה למדינות המפרץ, אבל גם כגורם איום פוטנציאלי על איראן. אחרי פלישת ארצות-הברית לעיראק בשנת 2003 היו מי שדיברו על כיתור אמריקני של איראן; ואולם בהתחשב באבדות הכבדות בנפש ובחומר שנגרמו לארצות-הברית בעיראק, הרי במידה רבה לא רק שאין פה סכנת כיתור אלא להפך; לאיראן יש עכשיו יותר מוקדי לחץ על ארצות-הברית, ואין זה סביר – לפחות בטווח הנראה לעין – שארצות-הברית תפעיל כוח צבאי נגד איראן.

שנית, ארצות המפרץ כגוש קולקטיבי, או כגוש ערבי סוני, החושש מעלייתה של איראן, המעצמה הלא-ערבית והשיעית. גוש ערבי זה, שבתוכו מצויים גם ריכוזים של שיעים מקופחים, והחיכוך האתני-הדתי הנובע מכך שבסעודיה שולט הזרם הווהאבי של האסלאם, שמכל הזרמים האסלאמיים הוא הדוגל בקו האנטי-שיעי החרף ביותר. בין הווהאבים לשיעים קיימים משקעים כבדים של עוינות הנובעים ממאורעות העבר, כמו הטבח של הווהאבים בשיעים של כרבלא' בעיראק בשנת 1801, ומעשי הדיכוי נגד השיעים הנמשכים בסעודיה גם בימינו; שלישית, היחסים של איראן עם כל אחת ממדינות המפרץ הערביות, המושפעים גם מהנסיבות הייחודיות בכל מדינה. אזכיר רק שלושה מקרים שונים להדגמת היחסים האלה, שגם הם משפיעים על ארצות המפרץ האחרות.

הדוגמה הראשונה היא הסכסוך הלא-פתיר של כיבוש שלושה איים בפתח מְצָרֵי הורמוז בידי איראן. אמנם מי שכבש אותם היה השאה בשנת 1971, אבל איראן האסלאמית ממשיכה את הקו שלו וטוענת שהאיים הם שטח של איראן. איחוד האמירויות, ובייחוד אבו-דאבי, מאיימת זה שלושים שנה לפנות לאו"ם, אבל אין בזה כדי להשפיע על איראן. באחרונה אף הציע פקיד איראני ליישב באיים האלה 50,000 מתיישבים-מתנחלים איראנים כדי להמחיש את בעלותה של איראן עליהם. דוגמה שנייה היא מערכת היחסים העכורה המסורתית בין איראן לבין בחריין, הקשורה גם לכך שבאוכלוסיית בחריין יש רוב שיעי הנשלט בידי מיעוט סוני, וגם לכך שבחריין הייתה פעם בשליטת איראן ורק בשנת 1970, משפינו הבריטים את בחריין, הסכימה איראן להסיר את תביעתה לשלטון בבחריין. נראה שזו הייתה הסכמה רשמית, אבל לא רגשית-הכרתית, ואישים איראניים חוזרים ומזכירים מדי פעם, שבחריין בעצם שייכת לאיראן; והדוגמה השלישית היא הפוכה דווקא, כלומר ההתקרבות בין קטאר לאיראן עד הטלטלה האחרונה בעולם הערבי. ההתקרבות הזו נעשתה אם מתוך רצון של קטאר להבליט את מעמדה כשחקן אזורי, אם מתוך רצונה ב"פוליסת ביטוח" כלפי איראן ואם כדי להכעיס את שליטי סעודיה. ההתקרבות הזאת התבטאה למשל

בהזמנתו של נשיא איראן אחמדינג'אד להשתתף כמשקיף בוועידת החירום בדוחה בינואר 2009, בעקבות מבצע "עופרת יצוקה".

מיד אחרי המהפכה בשנת 1979, וכמו כל משטר מהפכני המתיימר להביא גאולה לעולם, שאפה איראן לייצא את המהפכה שלה ברחבי העולם האסלאמי. היא קראה באופן רצוף ושיטתי להמונים במפרץ להפיל את השליטים המושחתים והפרו־מערביים ולכונן רפובליקות אסלאמיות נוסח איראן. בד בבד עמדה איראן ככל הנראה מאחורי פעולות טרור במדינות המפרץ, בעיקר בכווית, כדי לערער את משטרם של השליטים המקומיים. מדיניות זו נכשלה לחלוטין. היא לא זכתה להד חיובי בקרב הרוב הסוני אלא רק לתהודה בקרב המיעוטים השיעים, ביחוד בבחריין ובסעודיה. המשטר הסעודי התגבר על האתגר השיעי גם באמצעות שילוב שיטת המקל והגזר. תוצאה אחרת של הפעילות האיראנית הזאת הייתה, שהן המשטר האיראני והן המשטרים הערביים האחרים שָׁלְלו מאוד את שיטות הדיכוי הפנימי שלהם, שכלול שהיטיב לפעול מבחינתם עד החודשים האחרונים בה בעת ניהלה איראן התגוששות אידיאולוגית מילולית וציבורית עם סעודיה על כתר הנהגת העולם האסלאמי. היא ניסתה למשל לנצל את החאג' ככלי להכרזת המסר המהפכני. הפרובוקציות של איראן בחאג' הביאו לידי כמה התנגשויות בין עולי רגל איראנים לבין כוחות משטרה של סעודיה. במקרה אחד, למשל, בשנת 1987, נהרגו למעלה מ-400 עולי רגל איראניים בידי משטרת סעודיה, והדבר נודע מאז בשיח האיראני בכינוי "טבח מכה".

להתנהלות האיראנית הזאת נוסף הפחד מסדאם חוסיין כגורם השני להקמתה, בשנת 1981, של "מועצת שיתוף הפעולה של מדינות המפרץ", ה-GCC. וחמור יותר מבחינתה של איראן, כאשר פרצה מלחמת איראן-עיראק, רוב מדינות המפרץ הערביות תמכו בעיראק וסיפקו לה סיוע כספי וגם סיוע מדיני. העימות בין איראן לבין אחדות ממדינות המפרץ הגיע לשיא לקראת סוף המלחמה בשעה שצבא איראן תקף מכליות שפעלו מארצות המפרץ הערביות, בתגובה על התקפות של עיראק על מכליות של איראן. לאחר המלחמה ולאחר מותו של חומייני, "ריפְּכו" כאמור מנהיגי איראן את עמדתם ואת התנהגותם. הם חדלו מהרטוריקה של הפצת המהפכה, אם כי ניתן להניח שבלבם הם לא נטשו את הרעיון. שני הנשיאים, רפסנג'אני וח'אתמי, פעלו לשפר את היחסים עם ארצות המפרץ הערביות ובכלל זה בחריין, והשינוי התבטא בשורה של ביקורים מתוקשרים של מנהיגי איראן בארצות המפרץ, ובהצהרות על שאיפות לידידות בין הצדדים. מעניין שאת התחושות האמיתיות שיקפו ככל הנראה לא דברי הפוליטיקאים אלא דבריהם של אנשי דת. בשעה שרפסנג'אני ביקר בסעודיה המשיכו אנשי דת סעודים לקלל את השיעים ולהסביר שהאיראנים הם בעצם כופרים, ואילו כלי התעמולה של איראן המשיכו לגנות את הוואהבים כמי שמעוותים את האסלאם. כלומר, זו הייתה מערכת יחסים דו־ערכית של שני הצדדים.

נקודת ציון אחרת בהתפתחות יחסי איראן ומדינות המפרץ, היא פלישת צבא ארצות-הברית לעיראק בשנת 2003, שבאופן פרדוקסאלי גרמה לחיזוק מעמדה האזורי של איראן. על אף הבעייתיות באישיותו של סדאם חוסיין, הוא שימש בלם אסטרטגי מול איראן, ועיראק תחת שלטונו איזנה במידה רבה את עוצמתה של איראן. עם הפלתו והפיכתה של עיראק למדינה בדומיננטיות שיעית, נעלם למעשה המחסום מול איראן באזור הזה במפרץ, ומדינות המפרץ הערביות מצאו את עצמן מאז ניצבות לבדן מול איראן.

המאפיין הבולט של מדיניות איראן בעשור האחרון, ואף קצת לפני כן, הוא השאיפה להגמוניה במפרץ. כלומר, להביא את מדינות המפרץ הערביות לקבל את הנהגתה של איראן ואף את תכתיביה. גם במישור הזה ישנה מידה רבה של המשכיות למדיניות השאה, אם כי השאה פעל בתמיכת הממשל של ארצות-הברית, ומנהיגי איראן היום עושים זאת גם כהתרסה כלפי ארצות-הברית. על כל פנים, בשאיפות להגמוניה אזורית ניכרת ההמשכיות. ביטוי בולט לכך הוא הקריאה החסודה של איראן למדינות המפרץ להקים יחדיו ארגון להגנה אזורית ולהוציא את כל הכוחות הזרים. המשמעות ברורה כמובן: כשהאמריקנים ייצאו, אזי איראן עם עוצמתה הצבאית תהיה המגנה כביכול של המדינות הערביות במפרץ ואז תוכל לכפות עליהן את רצונה. מסיבות מובנות מדינות המפרץ הערביות דוחות את ההצעה "הנדיבה" הזאת.

אחת הסיבות לחשש הערבי מפני "הנדיבות" הזאת של איראן היא התבטאויות בוטות של אישים איראנים בשנים האחרונות, שחשפו את הכוונות או את מאוויי הלב של חוגים שונים באיראן. למשל, חוסיין שריעתמאדרי, שהוא עורך העיתון כיאהאן, היוצא ממשרדו של המנהיג העליון – ומשקף במידה רבה את דעותיו של חומייני – הצהיר ביולי 2007, שהמחוז של בחריין צריך לחזור למולדת, כלומר לאיראן. שנתיים אחר-כך הכריז עלי אכבאר נאטק נורי, מי שהיה יושב ראש הפרלמנט של איראן, שבחריין הייתה המחוז ה-14 של איראן עד 1970. כלומר, גם כשהייתה בחריין תחת כיבוש בריטי, היא בעצם הייתה שייכת לאיראן.

התחזקות איראן חידדה את היחסים בינה לבין מדינות המפרץ הערביות בכמה תחומים המשיקים זה לזה. ראשית, קיים החשש מפני מה שנקרא "הסהר השיעי" בראשות איראן, המאיים על תחושת העליונות הסונית במזרח התיכון כולו. לחשש הזה היה ביטוי מעניין במלחמת תעמולה בין חוגי סונים לשיעים בשעה שאנשי דת סעודים יצאו בהתקפות חריפות על השיעה, וגם בשנת 2006, בזמן מלחמת לבנון השנייה, הייתה התלבטות אמיתית של אנשי דת סעודים, האם מותר להתפלל לניצחון חיבאללה על ישראל, או שמא אסור, מאחר שהשיעים הם בעצם כופרים באסלאם. משמע, הייתה התלבטות אמיתית: מי גרוע ממי, האם היהודים גרועים מהשיעים או שמא השיעים גרועים מהיהודים. אגב, ה"מחמאה" של "גרועים יותר מהיהודים"

משותפת גם לשיעים כלפי הסונים וגם לסונים כלפי השיעים. ביטוי אחר, העשוי להיות משעשע בהתחשב בעברה המפוקפק של סעודיה בתחום הדמוקרטיה, הוא הביקורת שמתחו כלי תקשורת בסעודיה על איראן בעקבות זיוף התוצאות לבחירות לנשיאות באיראן ביוני 2009.

שנית, ישנו חשש אמיתי, שלא לומר אימה של מדינות המפרץ מפני ההתגרענות של איראן, שתהפוך אותה למעצמה הגמונית באזור. החרדה הזאת הובילה לכמה תגובות, לעתים סותרות זו את זו אם משווים את המישור הפומבי למישור החשאי. כך למשל התקשורת במדינות המפרץ לא הסתירה את החרדה העמוקה מההתגרענות של איראן. אציין שתי דוגמאות כדי להמחיש עד כמה הם מפחדים מאיראן. עורך היומון הכווייתי "אל-סיאסה" הסביר בשנת 2010, שמאמצי איראן להשיג נשק גרעיני מאיימים על עצם קיומן של מדינות המפרץ, וכי השאיפות האימפריאליסטיות שולטות בבירור בדרך הפוליטית שהולך בה המשטר האיראני. בה בעת, מנכ"ל הערוץ הסעודי "אל ערבייה" טען במאמר בעיתון "אל-שרק אל-אוסט", שנשק גרעיני בידי איראן יסייע לה להשתלט על האזור, והוסיף ואמר: "אנחנו לא מפחדים מפצצה גרעינית בידי איראן. הרי האיראנים לא ישתמשו בה נגדנו, אלא היא תשמש בידם כלי לשנות את כללי המשחק. אנחנו פוחדים ממדיניותה של איראן, המשתמשת בכל האמצעים כדי לכפות את קיומה כמעצמה אזורית, והנשק הגרעיני יהיה אמצעי לכך... לו לסדאם הייתה פצצה, אף אחד לא היה מעז לגעת בו. ואותו הדבר נכון לאיראנים, אם תהיה להם פצצה הם יוכלו לעשות כרצונם, ואף אחד לא יעז לעמוד נגדם. ואם מיליציות איראניות יכבשו את דרום עיראק, אף אחד לא יעז לעמוד נגד איראן... אנחנו חוששים מהגיונו של המשטר הנוכחי באיראן, שבזבז את כספי ארצו על חזבאללה, על חמאס, על תנועות קיצוניות בבחריין, בעיראק, בתימן ועל 'האחים המוסלמים' והוא תומך בכל גוף קיצוני באזור. שאיפת משטרו של אחמדינ'אד להגמוניה ולהשתלטות, גלויה לעין. לשם כך הוא זקוק למטרייה הגרעינית, שתגן עליו ממעצמות כלשהן".

הפחד הזה גם מתבטא במסמכים שהודלפו ב"ויקיליקס", כאשר מלך סעודיה הביע יותר מתקווה שישראל תתקוף את איראן, ומלך בחריין הודה בגלוי שהוא מקיים קשרים חשאיים עם ישראל. החשש הזה גם מוביל את שליטי סעודיה לארגן בסוכנות הבינלאומית לאנרגיה אטומית (סבא"א) קואליציה בינלאומית נגד איראן, וכן לרכישות נשק בהיקף גדול מארצות-הברית. סעודיה גם תמכה כמובן בעיצומים שהטילה הקהילה הבינלאומית על איראן, והדבר המעניין ביותר, שהיא הכשילה בעבר הצעת החלטה של מצרים, שרצתה לכרוך את הגרעין של איראן עם זה של ישראל. כלומר, שליטי סעודיה מוטרדים מהגרעין האיראני הרבה יותר ממה שמטרידה אותם יכולתה הגרעינית של ישראל. החשש הזה מאיראן הוא שממשיך לדחוף את מדינות המפרץ לדבוק בארצות-הברית למרות חוסר שביעות הרצון שלהן מעמדתה כלפי ישראל

ומורת רוחן מהתנהגותו של הנשיא אובמה במחצית הראשונה של 2011. מצד אחר, בפומבי, כל מדינות המפרץ חוזרות על התנגדותן לפעולה צבאית נגד איראן בטענה שהן תהיינה הקורבן כאשר "הגדולים" ילחמו ביניהם, והן מודיעות שלא תרשינה לארצות-הברית להשתמש בשטחן כבסיס לתקוף את איראן.

ככל שהאיראנים מתקדמים בנושא הגרעיני, אפשר לראות שתי תגובות שונות בקיצוניות זו מזו. מצד אחד טען שגריר אבו דאבי, שאם יהיה נשק גרעיני בידי איראן, "אזי אנחנו, מדינות האמירויות, לא תהיה לנו בררה אלא לקבל את ההגמוניה של איראן. אנו ניאלץ לבקש את חסותה של איראן". לעומת זאת הצהיר הנסיך הסעודי תורכי אל פיסל, שכיהן בעבר כראש המודיעין של סעודיה וכן כשגריר בארצות הברית ובבריטניה, בסמינר באבו דאבי, שאם תשיג איראן נשק גרעיני, יהיו הערבים חייבים להשיג נשק כזה. הצהרה זו חשובה משתי בחינות: ראשית, סעודיה סבורה שיש בידי ישראל נשק גרעיני, אך מעולם לא אמרו שליטיה דבר כזה על הנשק הגרעיני של ישראל; שנית, הם לא התבטאו אף פעם בפומבי בצורה כזאת שהימצאות נשק גרעיני בידי איראן תחייב גם אותם להשיג נשק גרעיני. ההצהרה הזאת גם מאששת את מה שנטען מזמן, שהתגרענותה של איראן תוביל למרוץ חימוש גרעיני במזרח התיכון כולו, דבר שלא יחזק בהכרח את ביטחונה הלאומי של איראן.

הגורם השלישי לחידוד היחסים בין ארצות המפרץ הערביות לבין איראן הוא האירועים בחודשים האחרונים בעולם הערבי בכלל ובבחריין בפרט. איראן משחקת בעניין זה משחק כפול; מצד אחד היא מציגה את כל האירועים בעולם הערבי כשואבים השראה מהמהפכה באיראן, כאירועים שיביאו לידי מזרח תיכון אסלאמי, ומצד שני היא טוענת שאין היא מתערבת בעניינים של מדינות אחרות, אלא מביעה הזדהות עם שאיפותיו של כל עם ועם. האירועים בבחריין במיוחד הניבו תוצאות שליליות מבחינתה של איראן: ראשית, הם דחפו את כל מדינות המפרץ הערביות ובכלל זה קטאר ועומאן, שהציגו קודם לכן עמדה חיובית יותר כלפי איראן, להתלכד בתמיכה בסעודיה נגד איראן. שנית, אפילו חלק מהאופוזיציה האסלאמית, למשל בסעודיה, שהייתה ביקורתית מאוד כלפי המשטר, הונעה לתמוך בו נגד השיעים בבחריין, וזאת משום שאופוזיציה אסלאמית זו היא סוניית קיצונית ורואה את האירועים בבחריין כעימות בין שיעים לסונים. כלומר, איראן ניצבת פתאום מול חזית ערבית מלוכדת יותר ממה שהייתה קודם.

דבר זה גם גרם כמובן להחרפה ביחסים, הן במישור הפומבי והן במישור המדיני, בין איראן לבין מדינות המפרץ, והחרפה זו התבטאה בהאשמות הדדיות קשות: עבדאללה מלך סעודיה הזהיר את איראן שלא תעז להתערב בעניינים פנימיים של מדינות ערב; נסיכים סעודיים ציינו כי התברר בוודאות שאנשי ה"ראפידה" (כינוי גנאי חריף לשיעה) ו"חובשי הטורבנים", כלומר אנשי הדת האיראנים, הם המציתים את ה"פיתנה",

שמשמעותה מלחמת אזרחים והיא נחשבת לאחד הביטויים השליליים ביותר בשפה הפוליטית האסלאמית, והם רוצים להביא את האזור לכאוס, כפי שחזבאללה עשה בלבנון, וכפי שאיראן מחוללת בעיראק ובתימן.

בנוסף, סביר להניח שלאיראן יש חלק כלשהו במה שקורה בבחריין, אם כי צריך לציין שלשיעים בבחריין יש מספיק סיבות מוצדקות למחות נגד שלטון המיעוט הסוני, גם בלי דחיפה מאיראן. עם זאת, איראן נוקטת קו זהיר. בפומבי אין היא מביעה תמיכה במחאת השיעים בבחריין כמחאה שיעית, אלא היא תומכת – כמדינה דמוקרטית, שוחרת חופש – בהתקוממות של כל קבוצה מדוכאת במזרח התיכון נגד המשטר המדכא. היא גם מציגה את האירועים בבחריין כמאבק של ציבור אסלאמי בנוכחות זרה או במשטרים לא־מוסלמיים. אבל אפשר לראות כיצד בתגובת איראן יש מעין חלוקת עבודה בין הדרג הרשמי לבין הדרגים הלא־רשמיים. שר החוץ של איראן דיבר על הצורך בפתרון של שלום; שר ההגנה הזהיר את שליטי סעודיה שלא ישלחו צבא לבחריין; לעומתם חברי פרלמנט איראנים יכלו להיות בוטים יותר והם הזהירו את סעודיה מצונאמי שישטוף אותה. לעומתם, אנשי דת שיעים, שהם לכאורה לא חלק מהשלטון אלא מייצגים את ההיבט האידיאולוגי במערכת האיראנית, מתקיפים בחריפות רבה את סעודיה ואת הסונים.

הדרגים הלא־רשמיים אפילו איימו מפורשות שבית המלוכה הסעודי יופל, אם הוא ימשיך בדרכו הנלוזה. ראוי גם לציין שהאירועים בבחריין מאפיינים חולשה של איראן מפני שבאופן מעשי היא לא יכלה לפעול נגד הקואליציה המאוחדת שקמה נגדה. דוגמה לכך היא ההשפלה שספגו האיראנים בשעה שניסו לחקות את תורכיה על ידי משלוח משט לבחריין. אבל כאשר ספינות של חילות הים של מדינות המפרץ הערביות התייצבו מול המשט האיראני, נסוגו האיראנים בבושת פנים. האירועים בסוריה החריפו אף הם את היחסים בין איראן לארצות המפרץ, כאשר סעודיה יצאה בגלוי נגד מדיניות הדיכוי האכזרית של משטר אסד, בעוד איראן נשארה התומכת העיקרית והחשובה ביותר שלו. סביר להניח כי בשלב זה הסעודים מקווים שאם משטרו של אסד ייפול, הוא יתחלף במשטר סוני שיתרחק מהברית עם איראן ויתקרב לארצות ערב הסוניות. נכון למחצית 2011 אפשר לומר, שהעימות המילולי בין איראן לבין מדינות המפרץ הערביות נמצא במצב סטטי, וקשה לדעת לאיזה כיוון יתפתחו הדברים. מה שכן אפשר לומר בוודאות, זה שהמשבר הנוכחי משקף היטב את השילוב בין האינטרסים הכלכליים והביטחוניים של כל אחד מהצדדים, עם רגשות ותחושות שמקורם בהבדלים דתיים ועדתיים. לכן גם אפשר לומר, שאם "האביב הערבי" מפציע באזור, אזי מאפיינים לא מעטים של המזרח התיכון הישן עדיין נשארים באזור, ואין זה סביר שהם ייעלמו במהרה.

ארצות הברית והמפרץ

שמואל רוזנר

נאום "קהיר 2" של נשיא ארצות הברית (מאי 2011) עורר הדים וזכה לכותרות בישראל בעיקר בגלל התייחסותו לסכסוך הישראלי-פלסטיני, אך נשיא ארצות הברית ניסה בעצם לפרוש בו משנה מדינית, כביכול חדשה, של הממשל האמריקני, שבאמצעותה הוא מנסה להתמודד עם מה שמתחולל בחודשים האחרונים בעולם הערבי, ובכלל זה במדינות המפרץ. הרושם הוא שווינגטון מבולבלת, ודומני שהבלבול שהממשל האמריקני שרוי בו – אולי קצת באשמתו, אבל גם בגלל אירועים חיצוניים שכופים עליו את הבלבול הזה – ניכר במידה מסוימת גם בנאום הנשיא. הנאום היה בנוי היטב, כמו רוב נאומיו של אובמה, אבל כאשר מנסים לחלץ ממנו את התובנה הבסיסית של הממשל הנוכחי כלפי מה שמתחולל בעולם הערבי, קשה להגיע למסקנה אחת ברורה. בנאום אובמה הוצגו שני עקרונות שבאופן טבעי מתנגשים זה בזה. מצד אחד הודיע הנשיא, שמבחינתו קידום חירויות הפרט, הדמוקרטיה וההזדמנויות כלכליות של הפרט הם כעת "בעדיפות עליונה שמוכרחה להיות מתורגמת למעשים קונקרטיים". אבל מן הצד האחר הופיע באותו נאום עצמו גם המשפט הבא: "לא כל מדינה תלך אחרי הנוסח המסוים של הדמוקרטיה הייצוגית שלנו, ויהיו זמנים שבהם אינטרסים קצרי טווח אינם עולים בקנה אחד עם החזון ארוך הטווח שלנו לאזור". כלומר, אובמה הציג את מה שהוא היה רוצה שיהיה: הוא היה רוצה דמוקרטיה וחירויות הפרט בעדיפות עליונה, כלשונו. אבל השאיר לעצמו פתח שיאפשר לו שלא לפעול לקידום החזון הזה במקרים שבהם אינטרסים קצרי טווח אינם עולים בקנה אחד עם החזון ארוך הטווח שלו.

אין מקום שבו מתגלמת הדילמה של ארצות הברית באופן מוחשי יותר מאשר במדינות המפרץ, והדוגמה הבולטת בעת האחרונה היא בחריין. שם התחוללה התנגשות מובהקת בין שתי ההצהרות שהשמיע הנשיא. בנאומו היה אובמה זהיר למדי כלפי המדינה החזקה ביותר במפרץ, ערב הסעודית, ורבים הבחינו בכך וגם העירו על כך. הסעודים לא הוזכרו בנאום אף שהכול יודעים שבמדינה זו חירויות הפרט, הדמוקרטיה וההזדמנויות כלכליות לכל האזרחים, עדיין אינן בעדיפות עליונה. אך הנשיא כן הזכיר

את בחריין, והוא עשה זאת בדרך זהירה. מצד אחד אמר שהוא רוצה לשמור על יציבות המשטר בבחריין, אבל למרות זאת אמר עליה גם כך: "התעקשנו, הן פומבית והן בשיחות פרטיות, שמאסרים המוניים ושימוש בכוח אלים אינם עולים בקנה אחד עם הזכויות האוניברסאליות של אזרחי בחריין".

מעשית קרא אובמה לדיאלוג בין המשטר בבחריין לבין גורמי האופוזיציה במדינה והדגיש שדיאלוג כזה אינו יכול להתנהל כאשר גורמי האופוזיציה יושבים במאסר משום שהממשל בבחריין – כמו שידוע לכול – לא אפשר את ההפגנות, ובשלב מסוים הזמין עזרה מהסעודים בדיכוי ההפגנות. אובמה נזף כאמור בממשל של בחריין על דיכוי ההפגנות, אבל הוא לא נזף בשליטי סעודיה על משלוח כוחות צבא שיעזרו לבחריינים, בהתאם להזמנתם, לדכא את המהומות בארצם. זו כמובן דוגמה להשמטה הקשורה ל"אינטרסים" יותר מאשר ל"חירויות הפרט".

בבחינת יחסי ארצות-הברית עם מדינות המזרח התיכון כולו ובהתמקדות במדינות המפרץ, אפשר להבחין כי בשני העשורים האחרונים הלכה ארצות-הברית יד ביד עם קבוצה של בעלות ברית שכונתה בשלבים שונים בשמות שונים, ובשנים האחרונות – בעיקר של ממשל בוש – "קואליציית המתונים". ארצות-הברית ניסתה כל הזמן לגבש סביבה קואליציונית אד-הוק למטרות שונות. הדבר ניכר במלחמת המפרץ הראשונה, בתחילת שנות התשעים, עם הצטרפות רוב המדינות הערביות אל ארצות-הברית לאחר שזו החליטה לבלום את עיראק בעקבות פלישתה לכווית. גם כשהטילה ארצות-הברית סנקציות על עיראק בשלהי שנות התשעים, וגם לאחר פיגועי ה-11 בספטמבר 2001, כשהכריזה על המלחמה בטרור, ארצות הברית ניסתה למשוך מדינות שונות, שלכל אחת מהן יש מטרות שונות, אל תוך הקואליציה הזאת, וכל מדינה בחרה לעצמה מתוך תפריט גדול במה היא מוכנה להשתתף ובמה לא.

מדינות המפרץ היו מאלה ששיתפו פעולה עם האמריקאים בנושאים רבים למדי לקראת מלחמת המפרץ הראשונה, כמובן. אבל גם אחר-כך, במסגרת המלחמה בטרור, הן סיפקו לארצות-הברית אפשרויות רבות להשתמש במתקנים, וגם במרחב האווירי שמעל המפרץ ובנפט שיש במפרץ. כל זה, בין השאר, כדי לנהל את המלחמה באפגניסטן ולאחר מכן גם בעיראק. "קואליציית המתונים" – בשלב מסוים כינה אותה הנשיא בוש Coalition of the Willing, הקואליציה של מי שמוכנים להשתתף בה – היא שתחזקה את יחסי ארצות-הברית עם מדינות המזרח התיכון, ובראשן מדינות המפרץ, לאורך עשרים שנה. אבל ממשל אובמה הגיע במהלך האירועים במזרח התיכון, לידי הבנה ש"קואליציית המתונים" מתמוטטת.

תגובת הממשל הראשונית לאירועי מה שמכונה "האביב הערבי", שהתחילו בתוניסיה ונמשכו למצרים ולמדינות אחרות, הייתה מהוססת למדי. הביקורת שהושמעה על ההיסוס הראשוני של הממשל הייתה מוגזמת, שכן הממשל נזקק לזמן מה בטרם יבין

מה מתרחש. אבל אחרי ההיסוס הראשוני הנשיא ואנשיו גיבשו שתי מסקנות מרכזיות בנוגע למזרח התיכון. ובנוגע למסקנות האלה אני נתלה בדברי מאיר ליטבק (במאמר הקודם) על הממשל האיראני, שהשיקול האידיאולוגי משתלב אצלו בשיקול האסטרטגי, כלומר קיימת תמיד תחרות בין אידיאולוגיה לבין אסטרטגיה. אני מניח שכך זה בכל מדינה, וודאי זה כך בארצות־הברית. כאשר הנשיא אובמה הגיע למסקנות שתפורטנה להלן בנוגע למתרחש במזרח התיכון, גם אצלו התערבבו שיקולים אסטרטגיים עם שיקולים אידיאולוגיים, ואפילו שיקולים פוליטיים. המסקנה הראשונה שהגיע אליה הממשל היא, שהתופעה המכונה "האביב הערבי" היא תופעה אותנטית ולא דבר זמני, לא משהו חולף ולא דבר שנוצר על־פי איזו הוראה חיצונית או כיוזמה של קבוצות קטנות. הם זיהו תנועה עממית, אותנטית, המשפיעה על המזרח התיכון – ואין זה משנה לצורך הדיון כאן האם אבחנת הממשל נכונה. הואיל והממשל האמריקאי הגיע למסקנה שהתופעה היא אמיתית, הוא נאלץ גם לקבוע שהיא ראויה לתמיכה. בקביעה זו מעורבים שלושת השיקולים שציינתי – האסטרטגי, האידיאולוגי והפוליטי:

השיקול הפוליטי הוא, שמראית העין של תמיכה בתנועות עממיות הקוראות לדמוקרטיזציה, עדיפה בהרבה על תדמית של מי שתומך במשטרים אוטוקרטיים; השיקול האידיאולוגי נוגע לכך שבאופן אמיתי ואינהרנטי לאתוס האמריקני ארצות־הברית אכן מאמינה בדמוקרטיה ובתועלת ארוכת הטווח שיש בה לעולם; והשיקול האסטרטגי הנוגע בעיקר להנחה של הממשל האמריקני, שבסופו של דבר ה"אביב הערבי" נמצא בדרך לניצחון. אפשר היה לזהות את העמדה הזאת כאשר עמד הממשל לפני הרגע הקריטי ביותר בתחילת 2011 – וזה קרה במהלך האירועים במצרים, כאשר התלבט האם להמשיך ולתמוך בנשיא מצרים מובארכ, או האם לחדול מן התמיכה ולשמוט את הקרקע מתחת לרגליו. הסיבה שהכריעה בסופו של דבר לרעת מובארכ לא הייתה מחשבה כלשהי שבמצרים תיכון במהרה דמוקרטיה ליברלית, אלא הנחה של הממשל שמובארכ עומד ממילא להפסיד את הקרב, ולכן מוטב להצטרף אל התנועה שעומדת לנצח במערכה. מוטב לא רק אידיאולוגית, אלא גם לטובת היחסים העתידיים בין ארצות הברית ומצרים. שיקול זהה בהיקף רחב יותר קובע את האסטרטגיה האמריקנית כלפי המזרח התיכון כולו. מכיוון שהממשל האמריקאי החליט שתנועת הדמוקרטיזציה היא תנועה אותנטית, ומכיוון שהוא מניח שסופה לנצח, הוא מעדיף להיות בצד המנצח ולא בצד המפסיד.

המסקנה השנייה שאליה הגיע ממשל אובמה – מעבר להנחת ה"אותנטיות" – מגולמת בהתניה שהציג אובמה בנאומו. ראשי הממשל הבינו, שלמרות התמיכה העקרונית שלהם (משלושת השיקולים שצוינו – הפוליטי, האסטרטגי והאידיאולוגי) ב"אביב הערבי", הרי מסיבות מסוימות ובמקרים מסוימים תצטרך התמיכה הזאת להיות תמיכה מושהית או ממותנת, והכוונה למקרים שבהם נפילה של משטר במזרח

התיכון עלולה לסכן אינטרסים חיוניים של ארצות-הברית. התמיכה עשויה להיות מושהית, כלומר בהמתנה למועד נוח יותר; או ממותנת, כלומר תמיכה בחלק מהדרישות שדורשים המפגינים מהשלטון או שמעלה האופוזיציה כלפי השלטון, ולא תמיכה מלאה בכל הדרישות.

בחריין הייתה כאמור המקרה המובהק שבו הועמדה ארצות-הברית למבחן בנוגע לשלוש שאלות מרכזיות: האם ה"אביב הערבי" מוביל לדמוקרטיזציה? במצרים אמנם הייתה הפיכה, אבל דמוקרטיזציה עדיין אין. בעצם היו חילופי משטר; האם הם יובילו לשינוי? האם יפלו עוד משטרים? נכון למועד ההרצאה, ולמרות ההפגנות הנמשכות בסוריה, עדיין המשטר שורד, ולא בהכרח יתמוטט בסופו של דבר; בבחריין עמדה למבחן השאלה השלישית, והיא: כאשר משטר מתחלף, אם הוא מתחלף, האם המשטר שיבוא במקומו יהיה משטר שארצות-הברית מוכנה או מסוגלת לקבל אותו? בבחריין יש כידוע רוב שיעי, והמשטר שעשוי היה להסתמן במקרה של נפילת המשטר הנוכחי, לא יהיה בהכרח משטר נוח לארצות-הברית.

בחינת האינטרסים המובהקים של ארצות-הברית במפרץ הפרסי מצביעה על כמה סיבות המניעות אותה, למרות האינסטינקט הפרו-מהפכני שלה, לשמור על המצב הקיים במפרץ. הסיבה הכלכלית ובמרכזה הנפט, דהיינו ההיזקקות של ארצות-הברית לנפט המצוי במפרץ. סיבה כלכלית משנית – אבל בוודאי חשובה עשוי להיות לה משקל כבד, למשל בקונגרס – היא היותה של ארצות-הברית ספקית נשק מרכזית למדינות המפרץ, והפסקת עסקאות הנשק האלה, תקשה כלכלית על ארצות-הברית; הסיבה השנייה היא מלחמתה של ארצות-הברית באסלאם הסוני הקיצוני ובטרור האסלאמי, המחייבת אותה להמשיך ולשתף פעולה עם המשטרים במפרץ, שכאמור שיתפו איתה פעולה, למשל במלחמה באפגניסטן. הממשל חושש פן יקומו במפרץ משטרים שלא יהיה להם עניין להילחם באסלאם הרדיקלי הסוני; והסיבה השלישית, היא, שהמשטרים האלה עומדים כמשקל נגד לניסיונותיה של איראן להגיע להגמוניה שיעית באזור בראשותה. לפיכך העניין הכלכלי, הפחד מהטרור הסוני והפחד מההגמוניה השיעית – כל אלה מובילים או עשויים להוביל את הממשל האמריקני לרצות שהמפרץ יהיה המקרה היוצא מן הכלל, שבו לא תתמוך ארצות-הברית במהפכנות של ה"אביב הערבי".

בהקשר הכלכלי צריך לדון גם באינטרס הפוליטי של הנשיא אובמה, נערך לקראת מערכת בחירות. אין ספק שבמקרה הזה, עלייה דרמתית במחירי הנפט תסכן אותו. ואולי עליו גם לשקול שאם בכוונתו לעשות מהלך שעלול לגרום לעלייה במחירי הנפט, מוטב לו להשהות את המהלך הזה ולממשו רק לאחר שיצליח, כך הוא מקווה, להיבחר לכהונה שנייה.

איראן היא כמובן אויב משותף או גורם מאיים משותף גם על מדינות המפרץ וגם על ארצות-הברית, ובהקשר הזה לממשל יש עניין בסוג של הרתעה כפולה: מצד אחד

הוא רוצה להרתיע את איראן מניסיונותיה להשיג הגמוניה באזור. מצד אחר מעוניין הממשל להרתיע את המדינות במפרץ מפני התקרבות יתר לאיראן. הואיל וניכרים סימנים שמדינות המפרץ חשות בהיחלשות כוחה של ארצות־הברית במזרח התיכון, הן צריכות להחליט באיזה צד לבחור, וארצות־הברית רוצה למנוע אותן מלבוא לידי מסקנה שהצד שיש לבחור בו הוא איראן. זוהי אפוא משמעות ההרתעה הכפולה.

הבעיה הבסיסית של ארצות־הברית היא שהממשל מניח שלטווח הארוך המצב במזרח התיכון הוא – כמו שנהגים פקידיו לומר גם בהקשר הישראלי־פלסטיני Un-sustainable. כלומר, הממשל מניח שבטווח הארוך אין המזרח התיכון יכול להישאר במצב שהוא נמצא בו כיום, והוא גם מניח שבשלב מסוים יבוא מהפך. המהפך הזה יתחיל במדינות מסוימות, ויתפשט למדינות אחרות ובכלל זה למדינות המפרץ. התחושה שמהפך כזה עלול להתחולל יוצרת כמובן בעיה, שהרי שאם מהפך כזה יתחולל: (א) הממשל יסתבך מחדש בשאלת הנפט ובשאלת היחסים עם משטרים חדשים, שלא ברור איזה משטרים הם יהיו. הממשל חושש כמובן ממצב של הפיכות עם מאפיינים אנטי־אמריקניים, שיגרמו קשיים נוספים עם מדינות המפרץ. (ב) חשש נוסף של הממשל הוא מפני האפשרות להפיכה או לא־יסדר באזור המפרץ, ומהעובדה שמצב של א־יסדר יוצר פיתוי לאיראן לנסות ולהגביר את השפעתה. את ניסיונותיה של איראן כבר ראינו באירועים בבחריין (וארצות־הברית הודתה שהיו ניסיונות של איראן להתערב בנעשה בבחריין), וארצות־הברית חוששת אפוא שמצב לא יציב יאפשר לאיראן דריסת רגל באזור.

את התוצאה של הדילמות של ארצות־הברית אפשר לתמצת בסיסמה, שהממשל רוצה "ללכת עם ולהרגיש בלי". כלומר, מצד אחד הוא רוצה להכריז: אנחנו בעד "אביב ערבי", אנחנו בעד דמוקרטיזציה, אנחנו בעד רפורמות, אבל הוא לא רוצה ללכת עד הסוף. ציינתי לעיל, שהממשל יכול לבחור בין תמיכה מושהית בשינוי לבין תמיכה ממותנת בשינוי. האסטרטגיה שבחר בה במפרץ היא של תמיכה ממותנת בשינוי. אין הוא מוכן לומר שהוא מתנגד לשינוי. וכך ראשי הממשל ודובריו בנאומים פומביים, ועוד יותר בשיחות פרטיות, מציעים למשטרים במדינות השונות – כל אחת לפי ענייניה – דגמים שונים של דמוקרטיזציה שיתירו על כנו את השלטון הקיים, אבל יאפשרו משהו שהוא קצת יותר ממראית עין של דמוקרטיזציה. באחדות מהן אולי דגם שיוביל לכיוון של מלוכה חוקתית, מתן אפשרות לאזרחים לבחור לפחות חלק מנציגיהם, מתן אפשרות לאזרחים להכריע לפחות בחלק מהעניינים, לחץ מסוים לשיפור מצב זכויות האדם, כלומר ניסיון לפעולה ממותנת של המשטרים האלה.

בשלב הנוכחי (מחצית 2011) אין הלחץ הזה מועיל, בשל שני עניינים שהם לכאורה סותרים: (א) מצד אחד, במדינות המפרץ הערביות לא מאמינים שארצות־הברית תנטוש את המשטרים הקיימים, שהרי זה האינטרס שלה. (ב) מצד שני, השליטים

אינם נעתרים ללחץ של ארצות-הברית מפני שהם דווקא כן מפחדים מנטישה. הם ראו את מה שקרה למובארכ במצרים, הם זיהו התנהלות אמריקנית שהם מכנים אותה "בוגדנית", ולכן הם פחות קשובים לבקשות הממשל. לכאורה הדברים נוגדים; גם חוסר הפחד מנטישה וגם הפחד מנטישה מובילים את שליטי מדינות המפרץ לאותה המסקנה והיא, שאין להם עניין בשלב זה להקשיב לעצותיו של הממשל. הם זיהו שהברית עם ארצות-הברית, לפחות על-פי המדיניות האמריקנית המסתמנת כרגע, היא ברית של זמן שאול, מה שכאמור מקטין את נכונותם להקשיב לממשל, ואף מגדיל את נטייתם לדרוש מהאמריקנים כמה שיותר, כל עוד הדבר אפשרי. כמו כן שליטי מדינות המפרץ רואים את עצמם כמי שחייבים לפתוח ערוצי דיאלוג חלופיים, בין שמדובר ברכישת נשק מאירופה למשל, ולא רק מארצות-הברית, ובין שמדובר בשיפור ביחסים עם איראן בערוצים מסוימים, מה שמקשה כמובן על האסטרטגיה של ארצות-הברית במפרץ.

ארצות־הברית ועיראק

אפרים קם

המלחמה בעיראק החלה במרס 2003 ומכמה בחינות לא הסתיימה עד היום הזה. עד כה היו לכוחות ארצות־הברית במלחמה זו כ־4,500 הרוגים, ועוד כ־300 הרוגים מכוחות המדינות המסייעות לארצות־הברית, בעיקר כוחות בריטיים. לכוחות הביטחון של עיראק – כוחות שהאמריקנים מקימים בעיראק – היו כ־10,000 הרוגים. לכוחות המתנגדים לפעילות ארצות־הברית, בעיקר מיליציות שיעיות, סוניות וכוחות אל־קאעדה, שהם גורם חשוב בעיראק, היו כ־55,000 הרוגים. המספר הגדול מכולם – מקרב אזרחי עיראק שאינם לוחמים, נהרגו על־פי הערכה ממעיטה כ־100,000 בני אדם, ויש המעריכים את מספרם ב־150,000 ואף־200,000, ויש אפילו מי שמגיעים להערכה של כ־500,000 הרוגים. איך מגיעים למספרים כה עצומים של הרוגים מקרב האזרחים? משום שהפיגועים בעיראק הם רבי קורבנות, וברבים מהם מספר ההרוגים עולה על 100 ואף מגיע ל־200 הרוגים בפיגוע אחד. הסיבה לכך היא, שחלק מהפיגועים נעשים בכמה מקומות בו בזמן, ואחרים נעשים במקומות הומי אדם ובכלל זה במסגדים. אין למפגעים שום רתיעה לפוצץ מסגד או כניסה למסגד, וכך יש 200 הרוגים בפיגוע אחד. על אלה יש להוסיף עוד שני נתונים: כארבעה מיליון וחצי בני אדם נאלצו לעזוב את בתיהם – כמחציתם נשארו בעיראק. האחרים גורשו, נאלצו לעזוב, טוהרו – ומתרחשים בעיראק טיהורים אתניים בין ערבים לבין כורדים, ובין הסונים לבין השיעים – וכמחציתם ברחו למדינות אחרות, בעיקר לסוריה ולירדן. המלחמה הזאת וספיחיה עלו עד היום לארצות־הברית 900 מיליארד דולר.

במספרי הנפגעים גם חשובה המגמה לאורך הזמן. במלחמה עצמה, במהלך כיבוש עיראק במרס־אפריל 2003, במהלך בזק של כוחות לא גדולים נהרגו 138 חיילים אמריקאים. מספר נמוך זה נבע מכך שהלחימה בעיקרה לא נעשתה בידי כוחות קרקע, אלא על־ידי חיל האוויר, ועל ידי נשק מונחה מדויק. אבל מהר מאוד התברר שזה היה רק מחיר התחלתי, והמחיר העיקרי באבדות בא לאחר מכן. עוד התברר כי להפיל משטר זה לפעמים עניין קל, אבל לבנות משטר חדש זה עניין מסובך בהרבה והוא כרוך במחיר כבד בהרבה.

רוב הנפגעים היו בעיקר בארבע השנים הראשונות, עד שנת 2007, ובעיקר בשנים 2005-2006: 3,900 מתוך 4,500 ההרוגים האמריקנים נהרגו עד שנת 2007, משמע כ-1,000 הרוגים לשנה. שאר 600 ההרוגים נהרגו בארבע השנים האחרונות, כלומר 150 הרוגים בשנה בממוצע. גם בין האזרחים ההרוגים העיראקים השיא היה בשנים 2006-2007 – 3,700 הרוגים בחודש בממוצע. בשנה האחרונה ירד המספר ל-200 הרוגים בחודש. זוהי ירידה דרמטית, שכן 200 הרוגים בחודש בעיראק זה חמישה אחוזים לעומת מספר ההרוגים בארבע-חמש השנים שלפני כן. ברור שהירידה הדרמתית הזאת אינה מקרית. היא תוצאת פעילותם של הכוחות האמריקניים בסיוע כוחות הביטחון של עיראק. בסוף שנת 2006, תחת לחץ גובר לצאת מעיראק, החליט ממשל בוש להתחיל להתארגן ליציאה, אבל גם לצאת לפעולה נגד מה שמכונה כוחות ההתנגדות. לשם כך אישר ממשל בוש לשלוח לעיראק עוד כ-30,000 חיילים אמריקנים, ובכך הגיע מספרם ל-160,000 חיילים בתחילת שנת 2007. כוחות אלה פתחו בסדרה של מבצעים, שניתן לכנותם "מבצעי גאות" (Surge), ואלה גרמו לירידה התלולה בפיגועים ובהיקף האלימות בעיראק.

הלחץ על הממשל לצאת מעיראק, אז עדיין ממשל הנשיא בוש, לא התחיל מיד. בשנה-שנתיים הראשונות קיבלה דעת הקהל בארצות-הברית את הגישה שצריך לפעול בעיראק בעקבות הפיגוע הגדול של אל-קאעדה בארצות-הברית – והפלישה לעיראק הייתה חלק מן התגובה של ארצות-הברית. ואולם יחד עם העלייה באבדות, בשנת 2005 ועוד יותר ב-2006, גברו הלחצים בתוך ארצות-הברית על הממשל להתפנות מעיראק. הלחץ הציבורי היה כבד – 60 אחוז לפחות מהציבור האמריקני סברו שצבא ארצות-הברית חייב להתפנות מעיראק. הטענה הייתה: הכיבוש היה טעות, המטרות לא היו מוגדרות, ואם היו כאלה הרי היו אלה מטרות שלא ניתנות להשגה, ולכן יש לצאת מהר ככל האפשר. אכן היה ברור לממשל שצריך לצאת מעיראק, אבל הוא ביקש לדחות את השעה כדי שלא לאבד הישגים שכבר הושגו, כדי למנוע התגברות חוזרת של הטרור, ומה שלא פחות חשוב – שארצות-הברית לא תצא מעיראק בצל דימוי של תבוסה והשפלה, אלא תצא כמנצחת, כיוצרת תהליכים שאין מהם חזרה, כדי לשמור על מידה של אמינות בעקבות פינוי עיראק. מה שעזר לקדם מטרה זו היו ההישגים הצבאיים הנזכרים, הירידה בהיקף האלימות, התחלה של כינון מוסדות דמוקרטיים בעיראק, ותחילת הבנייה של כוחות הביטחון של עיראק. הרכיבים האלה יחדיו – המוסדות הדמוקרטיים, כוחות הביטחון העיראקיים, ההישגים בשטח – אפשרו לממשל בוש ואחר-כך לממשל אובמה להכין את היציאה. וכך בשנת 2007-2008 הגדירה ארצות-הברית לעצמה מחדש את היעדים שלה בעיראק, ואלה הם: ארצות-הברית רוצה עיראק יציבה, דמוקרטית, בעלת משטר מתון, שאינה משמשת כבסיס לטרור ובעלת משטר שיהיה קשור לארצות-הברית לטווח הארוך. בנובמבר 2008 חתמו

ארצות-הברית וממשלת עיראק על מסמכי יסוד לקביעת עתיד היחסים האסטרטגיים בין שתי המדינות, ונקבע בהם גם סדר יציאת הכוחות בשני שלבים. השלב הראשון, יציאת הכוחות הלוחמים מעיראק עד סוף יוני 2010; והשלב השני, יציאת שאר הכוחות עד סוף שנת 2011.

השלב הראשון, היציאה עד סוף יוני 2010, בוצע במועד. רוב הכוחות האמריקניים יצאו מעיראק, וגודל הכוח ירד בתוך זמן קצר מ-160,000 ל-46,000, וגם כל השותפות האחרות של ארצות-הברית ובראשן בריטניה, פינו את כוחותיהן. מתחילת שנת 2009 קיבלו כוחות הביטחון של עיראק את האחראיות לביטחון במדינה. משימות כוחות ארצות-הברית שנשארו הן בעיקר בתחומים של ייעוץ, סיוע במבצעים, הדרכה וחימוש; משימתם לא הייתה עוד להוביל את הלחימה. בד בבד בנו האמריקנים כוחות ביטחון עיראקיים בהיקף גדול מאוד. המספר הכולל של אנשי כוחות הביטחון של עיראק – צבא ומשטרה – מגיע היום ל-665,000 איש, מספר עצום בקנה-מידה מזרח-תיכוני. יש בהם 13 דיביזיות חיל רגלים ועוד דיביזיה ממוכנת אחת. אבל צריך לומר, אין זה צבא של ממש. זו בעיקר משטרה חזקה שיש לה יכולת טובה בתחום ביטחון הפנים. אין זה צבא המסוגל להילחם בצבא אחר. אין בו למשל כוחות שריון של ממש – יש לצבא עיראק 140 טנקים, שקיבל מארצות-הברית, לעומת אלפי הטנקים שהיו לו לפני כן. אין זה כוח שיכול להילחם. כמו כן, אין לעיראק חיל אוויר של ממש. עם זאת, למרות החששות המוקדמים, כוחות הביטחון של עיראק הצליחו להמשיך ולהוריד את רמת האלימות נכון למחצית 2011. כלומר, לא רק שזו לא עלתה מחדש עם יציאת הכוחות הלוחמים של ארצות-הברית, היא המשיכה לרדת בשעה שאת הלחימה מובילים כוחות הביטחון של עיראק. למשל, ב-2011 ספג אל-קאעדה מכה קשה, כאשר הכוחות העיראקיים בסיוע אמריקני הצליחו לתפוס או להרוג 34 מבין 42 המפקדים הבכירים של הארגון ובהם שני המפקדים הבכירים ביותר.

בעיותיה של עיראק הן בארבעה תחומים עיקריים. הראשון שבהם הוא תחום הביטחון: ארצות-הברית מעריכה, שעל אף ההישגים החשובים שהושגו עד כה – ובכלל זה אלה שהושגו לאחר שהכוחות הלוחמים שלה יצאו מעיראק – לא הושג מספיק, וכאשר ייצאו האמריקנים לחלוטין מעיראק, האלימות והאנרכיה עלולות לשוב ולגבור, והטרור עלול לחזור לרחובות עיראק – מה גם שהוא עדיין לא נעלם. החשש הוא, שכוחות הביטחון המקומיים לא יוכלו להקנות ביטחון פנימי לעיראק לפחות עוד כמה שנים. יש הסבורים – לא לפני שנת 2020. בעיה אחרת היא: לכוחות הביטחון העיראקיים יש יכולת בנושא ביטחון הפנים, אך אין להם יכולת להילחם באויב חיצוני, למשל איראן. ולכן תצטרך ארצות-הברית לבנות צבא עיראקי חדש, והחשש הוא שהצבא הזה יהיה שוב לאיום על מדינות המפרץ, על ישראל ואולי גם על איראן, אם השלטון ישנה את מגמתו.

התחום השני קשור במערכת הפוליטית העיראקית. עיראק לא תהיה בעתיד הנראה לעין מה שהייתה לפני כן, קרי תחת סדאם חוסיין והמשטרים שלפניו – מדינה אחודה תחת שלטון חזק. כבר עכשיו יש הסכמה בין העדות השונות, המעוגנת בחוקה החדשה, שעיראק תהיה מכאן ואילך פדרציה. השאלה היא, איזו פדרציה זו תהיה? האם זו תהיה פדרציה חזקה למדי, או פדרציה חלשה ופורמאלית בלבד? עדיין אין תשובה על שאלה זאת. ודבר אחר: השיעים עלו לשלטון, והם הגורם המוביל בעיראק לראשונה בהיסטוריה שלהם, וזהו מצב שאין ממנו חזרה.

בכך קשור העימות בין העדות בעיראק. אף על פי שפרופיל העימות הזה ירד בעקבות צמצום האלימות, הוא עדיין בעייתי מאוד. השיעים נעשו כאמור הגורם המוביל בעיראק, ולסונים, ששלטו במדינה במשך דורות, קשה לקבל את המצב שהם נהפכו לגורם משני, שהם נדחקו לשוליים הפוליטיים. ויש גם הכורדים, שבעקבות מלחמת המפרץ הראשונה הצליחו לכוון בחסות ארצות-הברית והמערב מובלעת אוטונומית משלהם – בראשונה בהיסטוריה שלהם – בצפון עיראק, ובעיניהם האוטונומיה אינה סוף הדרך, והם שואפים לעבור מאוטונומיה למדינה כורדית עצמאית. לפיכך העימותים, חילוקי הדעות, המחלוקות הפנימיות בין שלוש העדות עדיין עומדים בעינם, גם אם ביטויים באלימות נמצא במגמת ירידה. לפיכך יש קושי חמור בעיראק לכוון מדינה בראשות קואליציה חזקה, ואכן ארכו חודשים להקים את הממשלה הנוכחית. אמנם קשה לכוון מערכת דמוקרטית, אבל יש התחלה כלשהי. בשנים האחרונות התקיימו כמה מערכות בחירות בחסות ארצות-הברית, ומיליוני עיראקים הלכו בראשונה בחייהם לקלפיות. מצד אחד זוהי חגיגה דמוקרטית, אבל מצד אחר בחירות עדיין אינן דמוקרטיות אלא רק התחלה של דמוקרטיה. השאלה היא, האם כאשר יצאו כוחות ארצות-הברית יימשך התהליך הדמוקרטי הזה?

בעיות קשות אחרות בתחום זה הן איך לחלק את העושר של עיראק, את אוצרות הנפט שלה, בין העדות השונות, שהחלוקה הטריטוריאלית ביניהן אינה שווה; איך מגדירים את הגבול בין ערבים לבין כורדים? מה יקרה במובלעת הכורדית? מה יקרה עם הסונים שנדחקו לשוליים, שעדיין מרגישים ממורמרים וגם לוחמים נגד הפגיעה במעמדם?

התחום השלישי הוא ההשפעה האיראנית בעיראק. איראן שינתה את מעמדה בעיראק, ובשלוש השנים האחרונות היא הצליחה, לראשונה בהיסטוריה, לחדור עמוקות אל תוך המערכת העיראקית, ויצרה קשרים הדוקים בעיקר עם הגורמים השיעים. היא קשורה אל כל המפלגות, הארגונים, והמנהיגים השיעים באשר הם – מקצתם גדלו באיראן, אחרים הוקמו באיראן ונכנסו אל תוך עיראק יחד עם הכיבוש האמריקני. האיראנים מעורבים בעיראק באמצעות הזרמת כספים בהיקפים גדולים, השקעות כספיות וגם בשיתוף פעולה עם ממשלת עיראק. הם מזרימים נשק לתוך

עיראק, בעיקר למליציות השיעיות החמושות. הם מזרימים לעיראק מאות ואולי אלפי אנשי "משמרות המהפכה" ומאות אנשי דת. כל אלה יוצרים מאחז חשוב של איראן בעיראק, שלא היה עד לפני שלוש־ארבע שנים, ועתיד להישאר בה בהיקף כזה או אחר, ולא לזמן קצר, וכך מתהווה בעיראק מתחרה חשוב לארצות־הברית. כיום איראן היא הגורם החיצוני השני בחשיבותו אחרי ארצות־הברית בעיראק, ואולי כבר הראשון, ועם יציאת האמריקנים עלולה איראן להיות לגורם החשוב ביותר בעיראק, שישפיע על כל מהלכיה של מדינה זאת. השאלה העומדת בפני הממשל האמריקני היא איך להתמודד עם האיום האיראני הזה, שאינו שייך לתחום הגרעין, אבל הוא בהחלט משפיע על ההיערכות באזור.

תחום הרביעי הוא יחסי ארצות־הברית עם עיראק. ארצות־הברית ועיראק חתמו על הסכם המגדיר את היחסים האסטרטגיים ביניהן. אבל ברור שאין זה אלא מסמך, והמפתח הוא בידי עיראק. האם עיראק תרצה בקיום הנאמר במסמך הזה? יש כיום בעיראק כעס רב על ארצות־הברית, ורוב העיראקים אינם אוהדים את הכיבוש האמריקני וחפצים בסיומו. לעומת זאת, לארצות־הברית יש אינטרסים חשובים באזור ויש לה אחריות על כל מה שקורה בעיראק, ובכל אופן היא זו שהחלה את המהלך ששינה את ההיסטוריה של עיראק. ארצות־הברית רוצה להשלים את המעבר מגורם כובש לשותף אסטרטגי. זהו מעבר לא פשוט, ולא יקרה לפני שכוחותיה ייצאו מעיראק. ארצות הברית צריכה להמשיך לעזור לעיראק, ולצייד ולאמן את צבאה, ולעזור לעיראקים להתמודד עם השפעתה של איראן. כמה בעיות ניצבות אפוא לפני ארצות־הברית בעיראק: גם בעיות של ביטחון הפנים, גם בעיית חדירתה של איראן, וגם בעיה של אובדן אמינות אם כוחותיה ייצאו עם תדמית של נכשלים במערכה על עיראק. עקב הבעיות הללו, ומחשש שהשיגיה בעיראק יתמוטטו, בקשה ארצות־הברית להאריך בפרק זמן נוסף את נוכחות כוחותיה בעיראק, ולהשאיר בה כוחות מוגבלים. ממשלת עיראק נטתה כנראה לקבל את הצעת ארצות־הברית, אבל היא הייתה נתונה ללחצים כבדים של גורמים שיעים, של המליציות השיעיות ושל איראן שלא לעשות זאת. לאור זאת החליט הממשל האמריקני להוציא את כל כוחותיו מעיראק עד תום 2011.

יחד עם זאת, ארצות־הברית אינה עוזבת את השטח. נוכחות אמריקנית מוגברת תימשך במפרץ, באותן המדינות שכוחותיה עדיין נמצאים בהן, כדי לעזור לממשלת עיראק במקרה הצורך, לנסות לבלום את השפעת איראן ולחזק את ביטחונן של מדינות המפרץ החוששות מההתפתחויות שיקרו לאחר יציאת הכוחות האמריקנים מעיראק. כמו כן, אלפי יועצים אזרחיים אמריקנים יישארו בעיראק כדי לעזור למערכת העיראקית ולממשלת עיראק, כדי לחזק את יכולותיה בתחומי הביטחון והכלכלה. לסיום, אילו השלכות יש למצב שתואר על ישראל? לאחר שישראל השקיעה מאמצים רבים ותקציבים רבים כדי להתמודד עם איום אפשרי מצד עיראק, הרי זה כשמונה

שנים שעיראק אינה עוד גורם צבאי המאיים על ישראל. וגם אם תבנה ארצות־הברית מחדש את צבא עיראק, זהו תהליך שיימשך שנים, ואין זה הכרח שעיראק תהיה שוב יריבה ואויבת של ישראל, כפי שהייתה עד נפילת סדאם חוסיין. לעומת זאת, ככל שעיראק תהיה נתונה להשפעתה של איראן, ואם ארצות־הברית תיתפס כמפסידה בפרשת עיראק, יהיו לכך גם השלכות שליליות על ישראל.

תוכניות הגרעין במפרץ

יואל גוז'נסקי

בשנים האחרונות ישנו מעין "רנסנס גרעיני", תחייה גרעינית, במפרץ. כל שש מדינות המפרץ הערביות הכריזו על עניין בפיתוח תוכנית גרעין עצמאית לייצור חשמל והתפלת מים. מאמר זה יסקור בקצרה את ההתפתחויות בתחום ויציג כמה מן השיקולים של מקבלי ההחלטות במדינות האמורות בעד אנרגיה גרעינית ונגדה.

באופן מסורתי, שש מדינות המפרץ הערביות – סעודיה, בחריין, קטאר, איחוד האמירויות, עומאן וכווית – נוקטות מדיניות מוצהרת המבקשת לשמור על המזרח התיכון בכלל, ועל המפרץ בפרט, כאזור נקי מנשק להשמדה המונית. נכון למחצית 2011, לאף מדינה ערבית במפרץ אין יכולת גרעינית – לא צבאית ולא אזרחית. אין בחצי האי ערב אף כור גרעיני לצורכי מחקר. כל המדינות חתומות על האמנה למניעת תפוצת נשק גרעיני -NPT. כוויית, בחריין ואיחוד האמירויות חתומות גם על "הפרוטוקול הנוסף", המאפשר פיקוח הדוק יותר על המתקנים הגרעיניים שברשותן. אבל נחישותה של איראן להמשיך בפרויקט הגרעין שלה, דחפה את מדינות המפרץ לקדם פרויקטים משותפים ונפרדים, שמטרתם לפתח תשתית וידע בתחום הגרעין.

בהזדמנויות אחדות הודיעו המדינות שהן תומכות בזכותה של איראן לפתח יכולת גרעינית למטרות שלום, אך הביעו דאגה מפני חוסר השקיפות של תוכנית הגרעין שלה. כך למשל, בשנת 2007 הזמין שר החוץ של סעודיה את איראן להשתתף בהקמת תחנת כוח גרעינית, חיצונית לאזור, שתספק דלק גרעיני לפרויקטים שונים במדינות המפרץ, ובפיקוח בינלאומי. איראן הודיעה שהיא מברכת על היוזמה, אך אין בכוונתה לזנוח את העשרת האורניום בתחומה. כישלון יוזמות מן הסוג הזה, וההבנה שהקהילה הבינלאומית מתקשה לעצור את איראן, דחף את המדינות לחתור לעבר פיתוח גרעיני עצמאי.

מטרתן של המדינות היא להוכיח עשייה כדי לבטא שאינן נשאות מאחור במרוץ לגרעין. בשנת 2006 חתמו שש המדינות על הסכם לקידום מחקר משותף, רחב היקף, לפיתוח טכנולוגיה גרעינית אזרחית; בשנת 2008 קיבלה התוכנית הגרעינית המשותפת שלהן את אישור הסוכנות הבינלאומית לאנרגיה אטומית – סבא"א. מאז התקיימו

כנסים וסמינרים משותפים רבים בנושא הגרעין ובכלל זה "הפסגה הגרעינית" הראשונה של ה-GCC (המועצה לשיתוף פעולה במפרץ) בדובאי במאי 2009. המפגשים והכנסים עוסקים במכלול התחומים הקשורים לפיתוח גרעיני: נושאים טכניים, נושאי בטיחות, נושאי חקיקה ורגולציה והכשרת כוח אדם בתחום. למרות שיתוף הפעולה בין שש המדינות, נעשים צעדים ממשיים לפיתוח תוכניות גרעין עצמאיות. כל מדינה חתמה על הסכמים דו-צדדיים והקימה רשות לאומית שעוסקת במחקר ובתכנון מדיניות בנושא הגרעין.

אפתח בכונית משום שמדינה זו הייתה מן הראשונות במדינות המפרץ שהביעה עניין בפיתוח תוכנית גרעין. כבר באמצע שנות השבעים החליטה כונית להקים תחנת כוח גרעינית ניסיונית בשיתוף פעולה עם בריטניה. התוכנית עוכבה בשל התקלה הגרעינית בפנסילבניה בשנת 1979 (Three Mile Island), ועקב מלחמת איראן-עיראק, והיא נגנזה לחלוטין לאחר צניחת מחירי הנפט. במרס 2009 חזרה כונית והודיעה על עניינה המחודש בהקמת תוכנית גרעין אזרחית. היא חתמה על הסכם שיתוף פעולה עם סבא"א, והקימה וועדה לאנרגיה אטומית, שתפקידה לבחון הקמת תחנות כוח גרעיניות, וגם נושאי ביטחון, בטיחות, בקרה, פיקוח וחקיקה בתחום הגרעין. מאז נחתמו חוזים עם צרפת, ארצות-הברית, יפן, רוסיה, קוריאה ובאחרונה חתמה כונית חוזה עם מצרים בנושא הגנה מפני קרינה גרעינית. ההסכמים עוסקים לרוב בשיתוף פעולה בתחום החקיקה, הבקרה, הבטיחות והכשרת כוח אדם בנושאי הגרעין. לדברי שלטונות כונית, המניע העיקרי לפיתוח הגרעיני הוא הצורך להתמודד עם העלייה בביקושים לאנרגיה ולהפחית זיהום אוויר. הציפייה של כונית היא להקים ארבע תחנות כוח גרעיניות עד שנת 2022.

גם קטאר הביעה עניין בפיתוח גרעיני אזרחי. בקטאר מצוי שדה הגז הטבעי הגדול בעולם, אבל העלייה בביקוש לאנרגיה והרצון לשמור על רווחים מייצוא הגז מניעים את תוכנית הגרעין של קטאר. בשנת 2008 אישרה קטאר כי שכרה מומחים זרים כדי לבחון את הכדאיות של הקמת כור מחקר קטן לצורכי הכשרת כוח אדם ולצרכים רפואיים. מאז חתמה קטאר על מזכרי הבנה לשיתוף פעולה בתחום הגרעין עם רוסיה ועם צרפת. לנוכח הגברת הדרישה לאנרגיה, המדינה מבקשת להגביר את ייצור החשמל המסובסד, מתוך הבנה שכל צמצום של הסובסידיות עלול לעורר תסיסה בקרב האוכלוסייה.

גם עומאן, הסולטנות הקטנה והשלווה בשולי המפרץ, הצהירה שתשתמש באנרגיה גרעינית להפקת חשמל ולהתפלת מים, אם כי טרם החלה בהכנות מעשיות לכך. בשנת 2009, כשהצטרפה הסולטנות כחברה בסבא"א, היא הודיעה שהיא מעוניינת לרכוש יכולת גרעינית כדי להתמודד עם האתגר של פיתוח בר קיימא במדינה. מאז חתמה עומאן על הסכמים לשיתוף פעולה עם רוסיה, והיא מקיימת דיונים בנושא עם הודו.

בין שש מדינות המפרץ הערביות היא המהססת ביותר להתקדם בתחום, ונראה שתהיה האחרונה לבנות תשתית גרעינית.

גם בחריין הקטנה הצהירה, שהיא מעוניינת להקים תחנת כוח גרעינית עצמאית, אבל טרם עשתה צעדים ממשיים לשם כך. בשנת 2007 אף דחתה בחריין הצעה של איראן לשיתוף פעולה בתחום הגרעין בטענה שהיא תשתף פעולה בתחום זה רק עם מדינות המפרץ הערביות. אבל חודשיים אחר-כך היא חתמה על מזכר הבנות בעניין זה עם ארצות-הברית. מחלקת המדינה של ארצות-הברית אישרה, שאכן בחריין מעוניינת בהקמת תחנת כוח גרעינית קטנה, אך תסתמך על שווקים בינלאומיים קיימים לאספקה של דלק גרעיני, והיא לא תעשיר אורניום בתחומה. אנשי ממשל בבחריין הצהירו, שהם מקווים להשלים בניית תחנת כוח גרעינית עד שנת 2017 – יעד שאפתני ביותר. לא ברור כיצד ישפיע המשבר הפוליטי במדינה על המשך פרויקט הגרעין. על כל פנים, ברור שפחת כוח המשיכה של בחריין כלפי חברות זרות לשיתוף פעולה בתחום.

בינתיים רק איחוד האמירויות הצליח להתגבר על המכשולים הפוליטיים, הכלכליים והרגולטוריים בדרך לתוכנית גרעין מלאה. על-פי הערכת השלטונות, צריכת החשמל באמירויות צפויה להגיע לארבעים גיגה ואט חשמל בשנת 2020, ויכולת הייצור שלה היום עומדת על חצי מן הכמות הזאת. ההסתמכות הבלעדית על מקורות אנרגיה מתחדשים, כמו רוח ואנרגיה סולרית, אינה אפשרית לטענת בכירים באמירויות, שכן אלה מסוגלים לספק רק עד שבעה אחוזים מצורכי האנרגיה של הפדרציה. נוכח תחזיות אלה, החל להתגבש הסכם לשיתוף פעולה בתחום הגרעין האזרחי עם ארצות-הברית. ההסכם נחתם בשלהי ממשל בוש. הוסכם לשתף פעולה בהכשרת כוח אדם, וכן על סיוע טכני והעברה של רכיבים וציוד גרעיני מארצות-הברית לאבו-דאבי (האמירויות המובילה בפדרציה). הסעיף החשוב ביותר בהסכם הוא התחייבות של איחוד האמירויות לא להעשיר אורניום בתחומה אלא להסתמך על ייבוא דלק גרעיני. הסכמה זו תרמה להרגעת החששות בקונגרס ולאישור ההסכם לבסוף. איחוד האמירויות התחייבה לעבוד בשקיפות ובשיתוף פעולה מלא עם סבא"א, ועד כה היא עומדת בכך. מאז ההסכם עם ארצות-הברית חתמו האמירויות על הסכמים לשיתוף פעולה עם יפן, בריטניה, ובאחרונה גם עם אוסטרליה.

בדצמבר 2009 הודיע איחוד האמירויות, שתאגיד ממשלתי מדרום קוריאה – Korean Electric Company – נבחר לבנות את הכורים. הכור הראשון מתוכנן לפעול כבר בשנת 2017. משמע, בשנת 2017 מתכוונת אבו דאבי לחבר את הכור לרשת החשמל, ותאריך היעד לסיום הפרויקט כולו, כלומר השלמת כל ארבעת הכורים, נקבע לשנת 2020. נכון לעכשיו הפרויקט אפילו מקדים במעט את לוח הזמנים המקורי.

ככלל, מדיניות הגרעין של האמירויות מכוונת לשיתוף פעולה נרחב עם הקהילה הבינלאומית כדי להשיג הכרה רחבה בתוכנית הגרעין שלה. ואכן משלחת בינלאומית

של סבא"א שביקרה באמירויות ציינה לשבח את שיתוף הפעולה לו זוכה הסוכנות במדינה. בעיתוי לא מוצלח, שלושה ימים לאחר האסון הגרעיני ביפן, התקיים טקס הנחת אבן הפינה לארבעת הכורים הגרעיניים באיחוד האמירויות. הכורים ימוקמו כחמישים ק"מ מהגבול עם סעודיה, על שפת הים, באזור באראכה. נשיא דרום קוריה נכח בטקס באמירויות ואמר שהבטיחות תעמוד בראש סדר העדיפויות של החברות הקוריאניות.

איחוד האמירויות הצהיר שיפעל בשקיפות ובשיתוף פעולה עם הקהילה הבינלאומית בכל הנוגע לתוכנית הגרעין. עניין זה בא לידי ביטוי בין היתר בהתחייבות שלא להעשיר אורניום בתחום הפדרציה. למרות זאת הועלו בקונגרס האמריקאי חששות מפני תפוצה של נשק גרעיני וידע, והוא קרא לאיחוד האמירויות להדק את הפיקוח על הייצוא. בהקשר זה מן הראוי להזכיר שדובאי, האמירות השנייה בגודלה, היא כר פעולה נוח למברחים. בתחומה חיים איראנים רבים ופועלות חברות קש איראניות המבריחות חומרים אסורים לאיראן. זאת ועוד, דובאי שימשה גם בסיס פעולה של רשת ההברחות של "אבי הפצצה הפקיסטנית", חאן.

סעודיה היא אולי המקרה המעניין ביותר בנושא הנידון. באפריל 2010 פרסם המלך עבדאללה צו המורה על הקמת "עיר גרעינית" בהשקעה של מעל מאה מיליארד דולר, שמטרתה "לבחון את כל ההיבטים של הפיתוח הגרעיני". הממלכה חתמה על הסכם בינלאומי ראשון עם צרפת, ומנהלת בנושא הגרעיני מגעים עם ארצות-הברית, עם רוסיה, עם בריטניה, עם ארגנטינה, עם סין ועם קוריה. כל המדינות הללו הציעו לבנות כורים בסעודיה. התקדמות תוכנית הגרעין של איראן ואי-הוודאות בנוגע למדיניות ארצות-הברית באזור מעוררות חשש בריאד מפני הסתמכות בלעדית על ערביות הגנה של ארצות-הברית, אם אלה אכן תינתנה, מה שדוחף אותה בין היתר לבחון את האופציה לפתח תוכנית גרעינית אזרחית בסיוע זר.

מה הן אפוא האפשרויות של סעודיה להתמודד עם מציאות של יכולת גרעינית בידי איראן? שלטונות סעודיה מעולם לא אישרו זאת, אך רבים מאמינים שהיא כבר הייתה מעורבת בעבר בתחום הגרעיני הצבאי. דווח שסעודיה עמדה מאחורי מימון תוכנית הגרעין של פקיסטן. מספר שתיים במשלחת הסעודית לאו"ם שערק לארצות-הברית טען שהממלכה הקימה תוכנית גרעינית צבאית בתחילת שנות השבעים, וכי סעודיה סייעה גם לתוכנית הגרעין של עיראק. בתחילת שנות התשעים הובאו לסעודיה טילי קרקע-קרקע מתוצרת סין, CSS2 – עסקה שעוררה חשד משום שנעשתה בלא ידיעת ארצות-הברית ומשום שהטילים נועדו במקור לנשיאת ראשי קרב גרעיניים. משגילתה ארצות-הברית את דבר קיומה של עסקה זאת, היא לחצה על סעודיה לחתום על ה-NPT. מאז סעודיה קוראת לפירוז המזרח התיכון מנשק גרעיני, אבל עדיין קיים החשש כי ייתכן שגם בעתיד תפעל סעודיה בחשאי בתחום הגרעין.

סעודיה תתקשה לא לעשות מאומה אם תהיה בידי איראן יכולת גרעינית צבאית. כבר בשנת 2003 דיווח ראש אמ"ן, זאבי פרקש, לוועדת החוץ והביטחון של הכנסת, שסעודיה בוחנת את האופציה הגרעינית: "הסעודים מנהלים מגעים בפקיסטן, לרכישת ראשי נפץ גרעיניים לטילי הקרקע-קרקע שלהם. הם החליטו כי יפעלו לטובת מאזן אימה מול ההתחמשות האיראנית, ובכוונתם להציב את ראשי הקרב הפקיסטנים על אדמתם". גם משה (בוגי) יעלון, בהיותו רמטכ"ל, הזהיר מפני האפשרות הזאת ואמר: "בתחום הלא קונבנציונאלי יש להתבונן היטב במתרחש בערב הסעודית". ואכן במהלך השנים הופיעו פרסומים ובהם רמזים שסעודיה פועלת או מתכוונת לפעול לפיתוח יכולת גרעינית צבאית. בשנת 2003 חשף ה"גרדיאן" הבריטי מסמך סעודי רשמי, לטענתו, ולפיו סעודיה שוקלת להצטייד בנשק גרעיני כאמצעי מרתיע מפני איום מכיוון איראן, ומתוך חשש מתלות במטריית ההגנה של ארצות-הברית. כן דווח, שהנושא הגרעיני עלה בפגישות בין מנהיגי סעודיה ופקיסטן עקב החשש המשותף מפני תוכנית הגרעין של איראן.

למרות שיתוף הפעולה של סעודיה עם הקהילה הבינלאומית בתחום הגרעין יש סימני שאלה בדבר שיקולה וכוונותיה בנושא מכמה סיבות: (א) בשל החשש הגובר מאיראן ואי-הוודאות בנוגע למדיניות ארצות-הברית; (ב) בשל ההיסטוריה של סעודיה בתחום – כאמור, היחסים האינטימיים עם פקיסטן; (ג) משום שסעודיה פועלת תחת הסכם עם סבא"א, שבעצם פוטר אותה מפיקוח הדוק ומביקורות תכופות (Small Quantities Protocol); (ד) בשל סירובה, עד היום, לוותר על זכותה להעשיר אורניום בתחומה; (ה) בשנה-שנתיים האחרונות יצאו מריאד התבטאויות חריגות בנושא הגרעין שמעידות, אולי, על שינוי המדיניות בתחום. למשל, בהצהרה שנעלמה מן העין, תורכי אל-פייסל, ראש המודיעין לשעבר של סעודיה ומי שהיה שגריר סעודיה בארצות-הברית, אמר כי "על מדינות המפרץ לרכוש עוצמה גרעינית – Nuclear might – כמשקל נגד לאיראן. אין מניעה שסעודיה תרכוש נשק גרעיני אם ייכשלו המאמצים לשכנע את איראן לוותר על תוכנית הגרעין שלה".

אם איראן אכן תעבור את הסף הגרעיני, סעודיה עלולה לרצות לפתח מענה הולם למרות המחיר הכבד שהיא עלולה לשלם בגין החלטה זו, בראש ובראשונה ביחסים עם ארצות-הברית. ישנה אפשרות שפקיסטן תציב נשק גרעיני בסעודיה. ייתכן שסעודיה לא תראה בכך הפרה של ה-NPT אם הנשק יישמר בשליטת פקיסטן. תרחיש זה הוא אומנם ספקולטיבי, אך אין לשלול אותו על הסף אם איראן תהיה קרובה ליכולת גרעינית צבאית. יוזכר כי בשנות השמונים והתשעים הוצבו דיביזיות פקיסטניות בסעודיה. גם באחרונה, נוכח החשש מאי-יציבות ומתסיסה בסעודיה, הציבה פקיסטן כוחות בכוננות כדי לשלוח אותם לסעודיה אם יתדרדר בה המצב הביטחוני. אפשרות אחרת היא, שארצות-הברית תציב כוחות גרעיניים בסעודיה, כפי שמצויים בשטחן

של בעלות־ברית אחרות של ארצות־הברית. אם כי יש לקחת בחשבון את הרגישות של סעודיה להימצאותם של "כוחות כופרים" על אדמתה, והעליות והמורדות ביחסים עם ארצות־הברית.

לסיכום, מדינות המפרץ הודיעו שבכוונתן לפתח את השימוש באנרגיה גרעינית אזרחית, וחוף מסעודיה דומה שנהגו בשקיפות. נכון למחצית 2011, אין לאף מדינה במפרץ יכולת טכנית והון אנושי כדי לבנות ולהפעיל תוכנית גרעין מודרנית. ההודעות על כוונה זו ניתנו על אף העתודות הגדולות של נפט ושל גז המצויות ברשותן של מדינות המפרץ הערביות. משום כך ההודעה על כוונה לפתח תוכנית גרעין עוררה תהיות. המדיניות של מדינות המפרץ היא שיתוף פעולה ושקיפות מלאה כלפי סבא"א, והפעילות שלהן עד כה לא חרגה מכך. עם זאת, ייתכן שכאשר תעבור איראן את הסף הגרעיני, נהיה עדים לשינוי במדיניות הזאת.

פיתוח תוכנית גרעין של כמה מדינות ביחד ושל כל אחת לחוד הוא דרך לעשות משהו כלפי איראן. יש לכך משמעות תודעתית סמלית יותר מביטחונית. ואולם הפיתוח הגרעיני נובע גם מהצרכים האובייקטיביים של המדינות: הרצון להפחית את התלות בנפט, לעמוד בדרישות הגדולות לאנרגיה, ואפילו שיקולים של שמירה על איכות הסביבה. עם זאת, שיתוף הפעולה ההדוק עם הקהילה הבינלאומית עשוי לשמש לאחדות מן המדינות דרך לרכישת הידע המקצועי והטכנולוגי בתחום, שיהיה אפשר למנף בעתיד ליכולת גרעינית צבאית.

ישראל ומדינות המפרץ

יעקב הדס - עדות אישית

בשנים 2002-2003 הייתי ראש הנציגות שלנו בקטאר. הימים היו ימי האינתיפאדה, תקופה לא פשוטה. היינו בקטאר בחזקת נוכחים-נפקדים, שכן רשמית סולקנו משם, אבל בפועל היינו שם. באחת הפעמים בעת שטסתי מדוחה לעמאן שוחחתי עם קטארי, שכני לטיסה, ובין השאר הוא אמר לי כך: "פעם הלבנט היה מרכזו של העולם הערבי - המרכז הכלכלי, המרכז התרבותי והמרכז הפוליטי. מי היינו אנחנו? יחפנים, נוודים, שנדדנו במחזור שנתי כדי להתקיים. אבל רצה הגורל ואלוהים נתן לנו את הנפט והמציאו את המכונית, ומאז הכול היסטוריה... פעם התייחסו אלינו כאל בני הדוד הנחותים והעשירים, והלבנט רצה מאיתנו צ'קים פתוחים... הדבר הזה נגמר. התחלנו להעביר את המרכז הכלכלי הערבי מהלבנט למפרץ, עכשיו גם התחלנו להעביר את המרכז התרבותי הערבי מהלבנט למפרץ, ואנחנו הולכים לסיים - וקטאר היא הראשונה המובילה את הזרם - בכך שגם את המרכז הפוליטי נעביר מהלבנט למפרץ".

ואכן לקראת שלהי שנת 2011 דומה שהתחזית או ההערכה הזאת הולכת ומתגשמת. היחסים הגלויים בין ישראל לבין המפרץ הם תולדה של שיחות מדריד ועוד יותר מכך של הסכמי אוסלו. וכך באמצע שנות התשעים הוקמו שתי נציגויות ישראליות במפרץ - בקטאר ובעומאן - ושתי המדינות התחייבו להקים נציגויות שלהן בישראל, התחייבות שלא התממשה. הנציגות של ישראל יצאה את עומאן בשנת 2000 לאחר החלטת הליגה הערבית, בעקבות האינתיפאדה, ולפיה מדינה שאין לה התחייבות חוזית-הסכמית חייבת לנתק את הקשרים עם ישראל. הנציגות בקטאר נשארה כאמור דה-פקטו וסולקה בינואר 2009, לכאורה בגלל מבצע "עופרת יצוקה" - אם כי הסיבות האמיתיות היו אחרות, ובראשן:

- העלבות הקטארים מכך שלא נתנו להם תפקיד "מיוחד" במבצע "עופרת יצוקה" (דוגמת מה שעשינו במלחמת לבנון השנייה ב-2006).
 - להראות שהם, בניגוד לעולם הערבי, לא רק מדברים אלא גם עושים.
- האינטרס של ישראל היה לנסות לפתח את היחסים עם מדינות המפרץ. אתמקד בעומאן, קטאר, איחוד האמירויות ובחריין. ראשית, הנחה את ישראל הרצון להרחיב

את מעגל הקשרים שלה, בייחוד במזרח התיכון. זו הייתה שעת רצון גם במדינות הללו, שביקשו להגדיל את השפעתן, והנושא הפלסטיני לא היה במרכז מעייניהן. עניינן המרכזי היה לעשות עסקים ולחיות בשלום, מה שאין כן המצב כיום, בין היתר בגלל תופעת אל-ג'זירה המביאה את האירועים והבעיות לכל בית.

האינטרס השני הוא כלכלי. בעניין זה הפוטנציאל רחוק מלהיות ממומש מכמה סיבות ובלטת בהן היא הזלזול הישראלי בנוסח: "אנחנו הרי יודעים הכול, מי אנחנו ומי הם!". הדבר הבולט בהקשר זה הוא פרשת עסקת הגז, שלא יצאה אל הפועל, עם קטאר בשנות התשעים. ישראל נשאה ונתנה רשמית עם חברת "אנרון" שהייתה אז הזכינית של שדות הגז של קטאר. התוכנית הייתה, שישראל תרכוש גז טבעי מקטאר. הואיל והייתה הרגשה שהשלום בפתח וקיימת רשת צינורות טובה לכל אורך המפרץ, יהיה צורך להניח עוד כמה מאות ק"מ של צינורות, ואז הגז יזרום מראס לאפן בקטאר לישראל, דרך סעודיה וירדן. התקיימו דיונים אבל העסקה לא יצאה אל הפועל. בסוף שנות התשעים, כשחתמו על הסכם להספקת גז ממצרים, הצהיר שר התשתיות והאנרגיה דאז, אלי סוויסה, שישראל מעולם לא התכוונה לרכוש גז מקטאר, אלא פשוט השתמשה בקטאר כשוט לאיים בו על מצרים כדי שתסכים לחתום על החוזה, וגם תסכים למחיר שרצתה בו ישראל.

המשקע המר בעניין זה קיים עד היום. כאשר באו נציגי ישראל לקטאר לאחר כעשור – לפני תגליות הגז מול חופי ישראל – ורצו לקנות גז, השיבו הקטארים שאין להם אפשרות לקבל הזמנות חדשות והדיון על הזמנות חדשות יתקיים בעוד שנה וחצי, אבל: "don't call us, we'll call you". דבר זה ממחיש עד כמה נפגע המוניטין של ישראל באזור, וזה בגלל מה שנראה כזלזול. היו עוד מקרים שהממונים על הייצוא מישראל חשבו שהשווקים בקטאר, באיחוד האמירויות ובעומאן אינם אטרקטיביים מספיק. יש אפוא להזכיר: קטאר היא בעלת התוצר הלאומי הגולמי (תל"ג) הגבוה בעולם, זו מדינה שקיימה אצלה את משחקי אסיה בדצמבר 2006 – האירוע השני בגודלו בעולם לאחר האולימפיאדה מבחינת מספר המשתתפים – והיא מיועדת לאירוח המונדיאל בשנת 2022. סיבה אחרת לקושי לכוון קשרים כלכליים הוא היותם של אנשי המפרץ ובראשם הקטארים סוחרים נוקשים, וכן הצורך ב"אור ירוק" מדיני לעסקות כלכליות מסחריות, אם במפורש ואם ברמיזה, ובהיעדרו לא תתקיים שום עסקה.

עוד אינטרס של ישראל הוא קידום תהליך השלום בדגש על המסלול האזורי. הכנס בעומאן שהיו בו אורחים מישראל, התארח במרכז לחקר ההתפלה, שהוא תולדה שעדיין קיימת ומתפקדת של מסלול השיחות הרב-צדדי, שנקבע בתהליך מדריד. מחמש קבוצות העבודה שהיו נותרה רק המסגרת של מחקר בתחום ההתפלה, שהיא חלק מקבוצת העבודה בנושא מים. בשנים האחרונות נעשית הדרכה ניהולית ותפעולית של הפלסטינים והירדנים – מיזמים שנעשים בישראל, כלומר אנחנו נותנים את הקורסים.

באים משתלמים פלסטינים וירדנים, ויש בכך עשייה אמיתית לקידום שלום ובכל המובנים. אינטרס מדיני אחר של ישראל במדינות המפרץ הוא כמובן משקל הנגד להתעצמותה של איראן.

מבחינת מדינות המפרץ האינטרס הראשון שלהן הוא מדיני. אנו רואים לנגד עינינו את "המפרץ המתעורר". המדינות שאני עוסק בהן כאן תמיד נדמו כמין מדינות שאין להן שום אמירה בנושאי חוץ, והן גרורות של סעודיה. המצב הזה השתנה, ואני מזכיר את דברי הקטארי לעיל: "אנחנו מעבירים גם את המרכז הפוליטי למפרץ". הקטארים התחילו בזה, קודם לכול כהתרסה כלפי סעודיה, אבל התופעה מתפשטת למדינות אחרות. המדינה השנייה המתעוררת הייתה עומאן; אחר-כך עומאן קצת ירדה בפעילותה, והנה איחוד האמירויות נעשה פעיל ונמרץ. לפיכך ישראל הייתה נושא שאפשר להתלות בו. אם רוצים להתריס כלפי סעודיה, כלפי מצרים, כלפי ההנהגה המסורתית של העולם הערבי, ישראל היא נושא טוב. לכן כדאי לקיים שיחות עם נציגים ישראלים. ובייחוד נכונים הדברים לקטאר, שם אומרים: "נתקע להם לא אצבע אלא שתי אצבעות מלוכלכות בתוך העיניים, כדי שיתייחסו אלינו בכבוד".

הגורם השני לקשר עם ישראל הוא ארצות-הברית. ובכן כיצד הזיקה לארצות-הברית עוברת דרך ישראל? האמונה הרווחת היא שההידברות עם ארצות-הברית עוברת דרך היהודים וישראל. והנה דוגמה: אחת התופעות המאפיינות את המפרץ כיום היא שאת הכסף הרב משקיעה המדינה בחוץ או בבית, ולא בתעשיות פטרו-כימיות. למשל קריית החינוך בדוחה בירת קטאר. האוניברסיטאות המובילות בעולם, ובהן ג'ורג'טאון וקורנל, הקימו שם שלוחות. הקשר הזה ראשיתו בשנת 2000. השלטונות החליטו לקדם את ענף הרפואה. היות שכסף לא חסר הם החליטו לבחור במיטב פנו אל אוניברסיטת קורנל. והנה יושב ראש חבר הנאמנים או הנגיד של קורנל היה אדם ושמו הרולד טאנר, שגם היה ראש ה-American Jewish Committee. ואז פנה טאנר לישראלים ושאל, האם לעזור לקטארים, והתשובה הייתה חיובית, ושלטונות קטאר ידעו זאת. דוגמא אחרת: בחריין ועומאן זכו בהסכמי סחר חופשי עם ארצות-הברית במידה רבה מאוד בשל התגייסות של גורמים ישראלים ושל ארגונים יהודיים, וגם את זה יודעים השלטונות היטב. גולת הכותרת בהערכת השפעתה של ישראל הייתה לפני כמה שנים, כאשר היו לשלטונות מסרים בנוגע לאיראן. הם סברו שהממשל האמריקני אינו מבין כהלכה את מהלכיה של איראן, ואז הם פנו אל הנציגות הישראלית כדי להעביר מסרים לארצות-הברית באמצעות ישראל.

ואכן הערכות שהם העבירו התבררו מדויקות. לא אגלה סודות, שכן באחד המברקים הראשונים שפורסמו ב"ויקיליקס" נאמר שאני סיפרתי לאמריקנים איך מדינות המפרץ רואות את ארצות-הברית ואיראן. קיצורו של דבר, בדברנו על יחסי ישראל-המפרץ, אין הכוונה דווקא ליחסים דו-צדדיים, כמו ישראל-עומאן, ישראל-קטאר, אלא תמיד

יש כאן משולש – בכל מקרה נמצאת ארצות-הברית בקדקוד המשולש. למשל, בשעה שיש כעס של הממשל על שלטונות קטאר, סבורים הללו שיוכלו לרצות את הממשל האמריקני במחווה כלפי ישראל. בעת האחרונה יש מעין "ירח דבש" בין ארצות-הברית לקטאר, בעקבות ה"אביב הערבי", וימים יגידו עד מתי זה יימשך. יחסיה הביטורליים של ישראל עם מדינות המפרץ כפופים אך ורק לאינטרסים הכלכליים והמדיניים הדו-צדדיים – אם יש בעיות, אם מצב תהליך השלום בכי רע, אזי ברור שאין זה אפשרי שלישראל יהיו קשרים גלויים עם מדינות המפרץ, וודאי שלא קיום נציגות כלשהי. ואולם זהו מצב נזיל העשוי להשתנות.

התסיסה הפוליטית בעולם הערבי הביאה לידי התעוררות של מדינות המפרץ הנידונות, ונתנה להן תעוזה לפעול ולרוץ קדימה מבחינה מדינית. כרגע יש לישראל פוטנציאל במדינות הללו, בייחוד בשעה שמצרים עסוקה בענייניה. ראשית אזכיר את כניסת הכוחות לבחריין בשעה שהסעודים הבינו שמארצות-הברית לא תבוא הישועה, וכבר רצו שמועות שפלישה של איראן בפתח. לאחר מכן קטאר ואיחוד האמירויות נתנו לאו"ם ולנאט"ו ולארצות-הברית לגיטימציה לקבל את החלטות מועצת הביטחון של האו"ם 1970–1973, שבעקבותיהן החלה נאט"ו להפציץ בלוב. זאת ועוד, המדינות האלה גם שלחו כוחות, גם אם סמליים.

מעורבותה הגוברת של קטאר בשדות הדיפלומטיים של המזרח התיכון בשנים האחרונות התנהלה בהנהגתם של חמד בן ח'ליפה, שליט קטאר, וחמד בן ג'אסם, ראש הממשלה ושר החוץ. כיושבת ראש תורנית של הליגה הערבית ושל ועדת המעקב של הליגה, הציעה קטאר את שירותיה במוקדי חיכוך וקונפליקט במזרח התיכון, ופעילותה של הנסיכות עמדה ביחס הפוך למימדיה הטריטוריאליים. דוגמא אחת לכך היא מעורבותה של קטאר בחידוש השיחות בין הישראלים לפלסטינים בווינגטון ביולי 2010. נראה אפוא, שהמפרץ הופך לאחד האזורים הפעילים בזירה הדיפלומטית המזרח-תיכונית, ומוטב לה לישראל להתנהל בהתאם להתפתחויות אלו ולמצוא ערוצים להידברות עם גורם משמעותי זה.

נפט ופוליטיקה במפרץ

פאול ריבלין

בכוונתי לתת מידע בסיסי על כלכלות מדינות המפרץ ולהציג כמה בעיות מרכזיות של המועצה לשיתוף פעולה במפרץ (Gulf Cooperation Council-GCC) בשילוב עם תיאור קצר של מצבו של שוק הנפט הנוכחי והשפעתו על ה-GCC.

התמ"ג המשולב של ה-GCC גדול כמעט פי חמישה מזה של ישראל והוא שלושה רבעים מהתמ"ג של ספרד. קצת יותר משליש ממנו הוא של סעודיה. האוכלוסייה בכלל המדינות היא בת 40 מיליון בני אדם, פי חמש מאוכלוסיית ישראל ומעט פחות מאוכלוסיית ספרד. הכנסות הנפט בשנת 2010 היו מעל 300 מיליארד דולר; 40 אחוז פחות מההכנסות בשנת 2008. צופים עלייה גדולה בשנת 2011, אבל אולי לא ברמה של השיא של 2008. בשש השנים 2005-2010, הסתכמו ההכנסות בשני טריליון דולר. לשם השוואה, התל"ג של ארצות-הברית הוא 15 טריליון דולר בערך.

במזרח התיכון יישן 57 אחוז מעתודות הנפט בעולם, והתפוקה בו היא בשיעור של 30 אחוז מכלל התפוקה בעולם; למדינות ה-GCC יש 37 אחוז מעתודות הנפט וחלקו של הייצוא שלהן הוא 21 אחוז. הנפט המופק בעיראק ובמזרח סעודיה הוא הזול ביותר בעולם, אם כי הנפט הזה אינו הנקי ביותר, אינו ה"קל" ביותר וגם לא ה"מתוק" ביותר. הפער בין חלקו של האזור בעתודות הנפט לבין חלקו בייצוא הוא משמעותי ומשקף את פרמיית הסיכון שהשווקים בעולם מטילים על נפט מהאזור הזה. משמע, כדאי לקנות נפט מהמזרח התיכון משום איכותו והיותו זול יחסית, אבל אין זה בטוח. התוצאה של הרמה הגבוהה של הכנסות מנפט היא, שסך כל הייצוא עולה על הייבוא, ויתרות המט"ח שנצברו הן עצומות. למדינות המפרץ יש נכסים זרים גדולים בקרנות הון ממשלתיות ובמקומות אחרים, אבל הן גם צברו התחייבויות. בשנים 2008-2011 עלה ערך הנכסים נטו ב-34 אחוז, לפי האומדנים של מחצית שנת 2011. הבעיה העיקרית שקיימת באזור הזה היא בעיית כוח העבודה וההון האנושי. כלכלנים נוהגים לציין פונקצית ייצוא. משמע, הייצוא במשק מבוסס על תמורות של הון ועבודה. לאזור הזה יש הון עתק, אבל יש בו כאמור בעיה עם כוח העבודה, עם ההון האנושי. רק 14 אחוז ממקבלי התואר הראשון בסעודיה בשנת 2004 היו בתחומי

המדע או ההנדסה. מספר הבוגרים בהנדסה היה 871 – בפקולטות להנדסה בטכניון יש יותר סטודנטים. סעודיה זו מדינה עם אוכלוסייה של 25 מיליון בני אדם, ומהם רק 870 בוגרי הנדסה בשנה – 1.4 אחוז מהבוגרים הם בהנדסה. בעומאן השיעור גבוה במקצת, בבחריין עוד יותר גבוה, אבל אוכלוסייתן קטנה בהרבה. הרוב המכריע של הבוגרים היו במדעי הרוח והדת.

טבלה 1: השכלה גבוהה בבחריין, עומאן, קטאר וסעודיה

Field	Bahrain ¹			Oman			Qatar			Saudi Arabia		
	Total	Males	Females	Total	Males	Females	Total	Males	Females	Total	Males	Females
Number of degrees												
All fields	1434	384	1050	5028	1903	3125	668	157	511	62379	24069	38310
All S&E fields	419	137	282	662	419	243	156	45	111	8692	4327	4365
Physical/ biological Sciences	54	10	44	79	34	45	41	2	39	2065	896	1169
Mathematics/ computer sciences	159	42	117	252	101	151	57	13	44	2724	1140	1584
Agricultural sciences	0	-	-	11	5	6	3	0	3	154	154	0
Social/behavioral sciences	96	15	81	35	35	0	30	5	25	2878	1343	1535
Engineering	110	70	40	285	244	41	25	25	0	871	794	77
All non-S&E fields	1015	247	768	4366	1484	2882	512	112	400	53687	19742	33945
Percentage of all degrees												
All S&E fields	29.2	35.7	26.9	13.2	22.0	7.8	23.4	28.7	21.7	13.9	18.0	11.4
Natural sciences	14.9	13.5	15.3	6.8	7.4	6.5	14.1	9.6	16.8	7.9	9.1	7.2
Other sciences	6.7	3.9	7.7	0.7	1.8	0.0	4.5	3.2	4.9	4.6	5.6	4.0
Engineering	7.7	18.2	3.8	5.7	12.8	1.3	3.7	15.9	0.0	1.4	3.3	0.2

1. Data are for 2003

Source: NSF (2008). Tables 2-37 and 2-39 and author's calculations.

Notes: - = not available. The category natural sciences include physical/biological sciences, mathematics/computer sciences, and agricultural sciences.

לפני קצת יותר משלושים שנה, עלו מחירי הנפט עלייה דרמתית ודחפו את המפרץ למסלול של צמיחה כלכלית מהירה. לצורך הצמיחה נדרש מספר גדול של עובדים מיומנים, ונזקקו לייבא אותם – ודבר זה גם נכון כיום. באוקטובר 2007 נחנכה "אוניברסיטת המלך עבדאללה למדע וטכנולוגיה". הפרויקט, שעלותו כ-12 מיליארד דולר, הגיע ברובו מכספיו הפרטיים של המלך והינו בעל חשיבות פוטנציאלית גדולה, מאחר והוא תוכנן לטפל בנקודת חולשה משמעותית – היכולות הטכנולוגיות הערביות. תוך שבירת טאבו, המלך הכיר בכך שהערבים "מפגרים באופן קריטי אחרי מרבית העולם

המודרני בהישגים אינטלקטואליים", וכי מדינתו תלויה יותר מדי בנפט ולא מספיק ביצירת עושר דרך חדשנות. האוניברסיטה החדשה תהיה פורצת דרך בכך שתאפשר לגברים ולנשים לעבוד יחדיו. משטרת הדת לא תפעל בקמפוס. האוניברסיטה תבנה על ידי ארמקו הסעודית, ולא על ידי משרד החינוך. הפרויקט מהווה הכרה בבעיות בפניהן ניצבת ערב הסעודית והעולם הערבי באופן כללי יותר, והמגבלות תחתן הוא פועל. למלך ישנם הכספים לבניית אוניברסיטה חדשה. אך העובדה שעליו לעקוף את משרד החינוך מהווה אינדיקציה לכוחה של השמרנות ובסופו של דבר לאיום שהיא מהווה על עתיד המדינה.

החולשה במדינות המפרץ בתחום זה באה לידי ביטוי בנתונים המראים שכמעט 60 אחוז מאוכלוסיית מדינות ה-GCC היא זרה. במדינות הקטנות השיעור גבוה בהרבה. האזרחים אינם רוצים לעבוד בעבודות "המלוכלכות" ובכלל זה במפעלים, וגם אין להם הכישורים הנדרשים לנהל אותם. טבלה 2 מראה שהבעיה עמוקה עוד יותר.

טבלה 2: אבטלה במפרץ

	Country	Foreign Workforce ¹ (Percentage of total workforce)	Unemployment Rate ² (Percentage of total workforce)
GCC member Countries	United Kingdom	4	5
	Ireland	5	4
	Canada	20	7
	Australia	25	5
Others	Saudi Arabia	55	15
	Oman	70	17
	Bahrain	70	17
	United Arab Emirates	93	11

¹ Data from 2003 and 2005, depending on availability. The percentage of the foreign workforce in Oman is estimated for 2005 based on total labor force and migrant figures.

² Data from 2005. UAE figure is for 2004. GCC countries' data refer to unemployment among nationals.

לסיכום, כלכלות מדינות ה-GCC חוות אבטלה, גבוהה בהרבה מזו שבמדינות המפותחות, בעיית האבטלה חמורה במיוחד בקרב בני הנוער. בשנים 2006-2009 היו 30 אחוז מהצעירים בסעודיה מובטלים. משום שהמדינה החליטה – לפחות בעבר – לא להשקיע את הכסף בהון האנושי. כך נוצר פער בין ההון הפיזי, ההון הפיננסי וההון האנושי.

המחאה הערבית והמפרץ

שאל ינאי

אין יודעים מה תהיה השפעתו של "האביב הערבי" המתרחש עכשיו על הצד הערבי של המפרץ הפרסי, אבל ברור שהוא חולל התרגשות עצומה בקרב המשטרים האוטוקרטיים-המלוכניים של מדינות המפרץ הערביות, שבחנו בדאגה כיצד משטרים, כמו של תוניסיה, של מצרים ושל תימן קורסים בלחץ ההמונים. לעומת זאת, משטרים עוינים, כמו של איראן ושל סוריה בהתחלה (עד שגל המחאה הציף אותה), לא הסתירו את שמחתם ואת תקוותם שגם את מדינות המפרץ יציף הגל הזה. תהליכי ה"אביב הערבי" שהתרחשו במקומות שונים, דומים למדי למה שקורה גם במפרץ: אוכלוסייה צעירה הסובלת מאבטלה גבוהה, גלובליזציה מועטת, נגישות למידע באמצעות טכנולוגיות מידע ורשתות חברתיות, ואקום אידיאולוגי (שמהותו תובהר בהמשך) והשבטיות הפוליטית שהיא הבסיס למשטר וכבר לא מדברת אל לב הצעירים. לפיכך עולה השאלה, האם בעתיד הקרוב המפרץ יהיה לזירה האמיתית של "האביב הערבי", והאם המשטרים השבטיים ישרדו את גל המהפכות של העולם הערבי.

תנועות מחאה חברתיות אינן זרות לאקלים הפוליטי של המפרץ. במאה ה-20 נעשו ניסיונות לשנות את השיטה הפוליטית-החברתית, המתבססת בעיקר על משפחות שלטון שבטיות, אל-סעוד, אל-צבאח, אל-ח'ליפה ואחרות. למשל, תנועה פרלמנטרית, שקמה בשנת 1938 בכווית, בבחריין ובדובאי, ניסתה לחולל תהליכים דמוקרטיים במקום המשטרים האוטוקרטיים; לאחר מלחמת העולם השנייה הרדיקליזם הלאומי הערבי ניסה לשנות את המציאות במפרץ; המחאה השיעית בעקבות המהפכה האסלאמית באיראן ב-1979 ניסתה לחולל שינויים, ואולי גם מהפכות. כל הניסיונות האלה כשלו והמשטרים השבטיים שרדו. אבל בתודעה הקולקטיבית נותרה מורשת המחאה. פרופ' יוסף קוסטינר עסק רבות במחקריו בשאלת השרידות הכמעט מופלאה של המשטרים האלה. אחת ממסקנותיו העיקריות הייתה, שהמבנה והערכים של החברה השבטית הם "האשמים העיקריים" בהמשכותם לאורך המאה ה-20 הסוערת. השאלה היא, האם הנוסחה המצליחה הזאת תשרוד גם את גל המהפכות החברתיות העכשוויות. מה הם המאפיינים של תנועות המחאה האחרונות במפרץ הפרסי?

המאפיין הראשון הוא אוכלוסייה צעירה המוחה נגד הדרתה מהפוליטיקה בידי משטרים שהם אנכרוניסטיים בעיניה; התנועות הללו הן ארגונים אנטי-היררכיים עם מבנה ארגוני שטוח, מעין פוליטיקה אנטי-פוליטית, העושים שימוש נרחב ביותר ברשתות חברתיות. המאפיין השני הוא רדיקליזם מוגבל המתמקד בהשגת חירויות עבור חברה אזרחית, ללא איום גלוי על הסדר הפוליטי הקיים. המאפיין השלישי הוא הרצון לשנות את אופיין המסורתי, המעניק עדיפות חברתית ופוליטית מכרעת לאליטות השבטיות, תוך הדרת המעמד הבינוני המשכיל, כולל נשים.

איומים חיצוניים כמו הגרעין האיראני, תהליך שיעיזציה של עיראק, התמוטטות הסדר הישן בעולם הערבי, חולשת מעצמת החסות ארצות-הברית – כל אלה נחשבים ליוצרי הזדמנויות חדשות לרפורמות השואפות לשנות מהיסוד את המבנה החברתי המסורתי המבוסס על הזהות הפוליטית השבטית. יוסי קוסטינר עסק בכך רבות והראה שהזהויות האלה הן הקובעות את חלוקת הכוח הפוליטי-חברתי אשר ממנו נגזרת גם הגישה למשאבים הכלכליים. עם זאת הסדר הפוליטי הקיים מצוי בסכנה מהסיבות שהוזכרו לעיל.

תנועות המחאה העכשוויות אינן מונוליטיות, לא בהרכבן ולא ביעדיהן. גם בתוך מדינה מסוימת אי-אפשר לאפיין תנועת מחאה המונית אחת: אין גוף הנהגה מוסכם; אין מבנה היררכי ואין מגמה מסוימת שאליה חותרים להגיע. המגמה האחת שאולי משותפת לתנועות האלה היא הרצון לשנות את מערכות המדינה השבטיות הקיימות כדי לתת ביטוי לפלורליזם חברתי, מגדרי, כיתתי ופוליטי הקיים בפועל אך אינו מוצא את ביטויו בגלל הדומיננטיות המוחלטת של המבנה הפוליטי החברתי הקיים. אבחן כמה מביטויי המחאה בשתי מדינות – סעודיה ובחריין – כדי לנסות לעמוד על היקפן ועל מידת האתגר הקיומי שהן מציבות למשטרים הקיימים.

ערב הסעודית נראית לכאורה כפגיעה ביותר מקרב מדינות המפרץ הפרסי מה"אביב הערבי", בין היתר בגלל משבר פוליטי מתמשך בשאלת ירושת השלטון. עוזי רבי ציין, כי "ישום עקרונות ההורשה אמנם נקבע בחוק יסוד המדינה משנת 1992, אבל העיתוי והאופן שבו בנוי של אבן סעוד יעבירו את השלטון לנכדים, עדיין לא ברור". להערכתנו נוצרו פערים אידיאולוגיים וסוציו-אקונומיים אדירים בעקבות העושר שנצבר במדינה. פערים אלה מאיימים על המשכיות מערכות האיזונים וההתאמות שהתקיימו בחברה הסעודית.

במוקד המחאה החברתית נמצאת משפחת אל-סעוד. זוהי משפחה שגודלה (מעל 20,000 חברים) מצדיק את הכללתה כשבט בפני עצמו. השבט הסעודי הוא הבעלים העיקריים של מפיקת הנפט הגדולה ביותר בעולם. השחיתות והדומיננטיות של שבט זה הם כאמור הגורמים העיקריים למחאה במדינה. דוגמה לכך נחשפה ב"ויקיליקס". במברק מנובמבר 1996, שזכה לכותרת "העושר המלכותי הסעודי, מאיפה הם משיגים

את הכסף הזה" – תיארו דיפלומטים את השיטות שבהן השיגו הנסיכים את עושרם. יש במשרד האוצר הסעודי מחלקה להחלטות ולתקנות, המיועדת רק לבני המשפחה. ההקצאות לבני המשפחה השונים נעות מ־800 דולר לחודש לבן משפחה שנולד לחברים הזוטרים ביותר בענף המרוחק ביותר של המשפחה ועד 270,000 דולר לחודש לבנים הבכירים של מייסד הממלכה אבן סעוד. ניתנים מענקים על נישואין, לבניית ארמונות וכדומה. הקצבאות מתחילות כבר עם לידת צאצאים חדשים, מה שמעודד את בני המשפחה להתרבות בקצב מהיר. ב"ויקיליקס" נחשף אחד הנסיכים הזוטרים שהתלונן כי רווחים של מיליון חביות נפט ליום ניתנים לחמשת או ששת הנסיכים הבכירים, לפי מחיר של 100 דולר בממוצע לחבית. מדובר אפוא ב־100 מיליון דולר ליום, לפחות לפי טענתו.

בערב הסעודית קיים איסור קטגורי להקים מפלגות פוליטיות, אבל מתקיימים מנגנונים מסורתיים שבהם נפגשים לדיונים, כמו מג'לסים בהם משפחות אליטה שונות מקיימות דיונים פוליטיים וחברתיים. כמו כן ישנם מועדונים חברתיים בהם אנשים בעלי רקע השכלתי, חברתי ושבטי דומה נפגשים ומחליפים דעות ורעיונות. הדיונים בהם גובלים לפעמים בחתרנות, אבל כל עוד הם נשארים בתוך המסגרות המקובלות ולא מקבלים חשיפה פומבית, המשטר מתעלם מהם. ה"אביב הערבי" ומצבו הבריאותי הרעוע של המלך עבדאללה הניעו את המשטר הסעודי לפרסם בפברואר 2011 שלושה עשר צווים מלכותיים, בהם הובטחו כ־130 מיליארד דולר לטובת שיקום חברתי־כלכלי, צמצום האבטלה, פתרון בעיות הדיור המחריפות וכדומה. עם זאת צווים אלה חסרים כול אמירה פוליטית ממשית. מטרתם העיקרית הייתה ליטול ממחאות המוניות אפשריות את סדר היום הכלכלי־החברתי שסביבו אולי יתלכדו גורמי אופוזיציה שונים. בגילוי דעת מפברואר 2011 קראו יותר מ־2,000 אינטלקטואלים ואנשי דת סונים ושיעים להפיכתה של ערב הסעודית למונרכיה חוקתית עם הפרדת רשויות, רפורמות מנהליות, הפרדת תפקיד ראש הממשלה מבית המלוכה, רפורמות משפטיות, מלחמה בשחיתות, באבטלה ומתן חירויות אישיות לאזרחי המדינה. לעומתם דורשים שיחיים ווהאבים, המקורבים למשטר, בדיוק ההפך: הידוק האכיפה האסלאמית; מניעת יציאת סטודנטים לחו"ל משום שהם חוזרים עם רעיונות זרים; סגירת ערוצי טלוויזיה כמו MBC ו"אל־ערבייה"; ומניעת השכלה כלשהי לנשים כדי שלא יתעוררו אצלן רעיונות "משונים".

תביעות לשינוי אופייה של המדינה הגישה גם קבוצה המכנה עצמה "קואליציית הצעירים החופשיים". בפרסום בפייסבוק שלה, במרס 2011, דרשה קבוצה זו, בין השאר: בחירת המלך או השליט; בחירת חברי המג'לס אל־שורא בידי העם; עצמאות המערכת המשפטית; שחרור אסירים פוליטיים; שכר מינימום של 10,000 ריאל; מלחמה

באבטלה ובשחיתות והגנה על הנשים הסעודיות מפני האפשרות של השפעות שליליות אשר מקורן בתרבות המערבית המתירנית.

התארגנות אחרת, נקראה "מהפכת חונין 2011.3.11". בראש ההתארגנות הזו עמד שיח' סוני בשם מחמד אל-והדאני, אמאם מסגד בריאד, אשר קרא למהפכה כוללת. בסרטון שפרסם ביוטיוב הוא הצהיר: הג'יהאד הוא הכלי הטוב ביותר להפיל שליט עושק. אי-אפשר להידבר עם השליט ולכן הפתרון היחידי הוא מהפכה. אל-והדאני נעצר בהפגנה שהתקיימה מול המסגד שלו ב-4 במרס 2011 וגורלו אינו ידוע. כמנהג הימים האלה נפתח דף פייסבוק חדש בשם: "כולנו מוחמד אל ווהדאני" על שם דף הפייסבוק "כולנו חליד אל-סעיד", צעיר שנהרג בתחילת המהומות במצרים ושמו נישא בפי כול. בהוראות למפגינים נאמר לאילו כיכרות להגיע, כיצד להפגין, באילו מסכות גז להשתמש, איך להתנגד למשטרה וכו'. בסופו של דבר הקריאות האלה ליום זעם המוני במטרה להכריח את המשטר לבצע רפורמות מקיפות, הניבו מפגין בודד בשם מחמד חאלד, מורה דת בבית ספר יסודי. בראיון לאמצעי התקשורת הרבים שהמתינו למפגינים הוא אמר: "אנו רוצים חופש, חירויות. מצבנו הכלכלי קשה מאוד". כמו כן הוא מתח ביקורת חריפה על המשטר למרות נוכחות משמעותית של כוחות הביטחון. בסוף הריאיון הוא שב לרכב מדגם פורד מוסטנג חדש ויוקרתי ונסע לביתו. יום לאחר מכן הופיע דף בפייסבוק בשם: "איפה חאלד?". ככול הנראה נעצר ע"י המשטרה. מאז ישנם 23,000 אזכורים ברשת האינטרנט הדורשים את שחרורו.

בכתבה בעיתון הגרדיאן הבריטי נשאלה השאלה: מדוע נכשל יום הזעם של ה-11 במרס בערב הסעודית? ימי זעם דומים בתוניסיה, מצרים, לוב, תימן, בחריין וסוריה הצליחו להוציא את ההמונים להפגנות, מדוע בערב הסעודית לא? העיתון השיב: המשטר בעצמו החל בקמפיין אדיר. מסרונים נשלחו אל קבוצות מיקוד בקריאה "אל תצאו להפגין"; למי שייצא להפגין הובטחו חגיגות חמש שנות מאסר וקנסות של אלפי ריאלים; אנשי הדת הממסדיים פרסמו פסקי הלכה האוסרים על הפגנות וכדומה. במילים אחרות המשטר גייס את תומכיו לפני התארגנות המחאות ההמוניות ובמקביל הבהיר כי המפרים את הסדר צפויים לעונשים כבדים. סיבה אחרת אפשרית לכישלון נעוצה בזוהת העומדים מאחורי הניסיון להתסיס את הרחוב הסעודי. מפרסמי דפי הפייסבוק השתייכו לסקטורים חברתיים מנוגדים; תנועות ג'יהאד רדיקליות, אינטלקטואלים, שיעים, נשים וכדומה. בתמהיל כזה ישנו קושי רב ליצור מכנה משותף הנחוץ לשיתוף פעולה נגד המשטר המלוכני. כך למשל, מתקיים ניגוד אינטרסים מהותי בין האינטלקטואלים, אשר תבעו רפורמות ליברליות, לבין אלו המזוהים עם האסלאם הסלפי, בין האחרונים לשיעים ובין מרביתם לתביעות לזכויות נשים. הפיצול התבטא גם במעין סקר שנערך בפייסבוק. בסקר נשאלה שאלה מרכזית אחת: מה יחסכם לכישלון יום הזעם ב-11 במרס. התשובות היו: 37% הצהירו כי "טוב שלא קרה

כלום". 30% אחוז חשבו ההפך, משום שקיוו שההפגנות יובילו לרפורמות אמיתיות; 2% בלבד הצהירו כי התאכזבו מאחר וקיוו שיווצרו תהליכים מהפכניים. 32% טענו שהם עדיין אופטימיים וכי העם ייצא בסופו של דבר לרחובות.

בין הקבוצות הקוראות לרפורמות בממלכה, שוב בעיקר באמצעות הרשתות החברתיות, מצויה אחת שהיא בעלת אופי מגדרי. קיימת התארגנות של נשים התובעות זכויות פוליטיות. כמקובל במחאות עכשוויות גם לנשים אלה יש נוכחות ברשתות החברתיות. המגבלות שיש על נשים סעודיות, כמו חובת מלווה מהמשפחה בצאתן מהבית ואיסור על נהיגה, מקשות עליהן לנהל פעילות פוליטית ולכן השימוש ברשתות החברתיות מקל על התארגנותן. בין יתר הזכויות אותן הן דורשות מצויה זכות ההצבעה. באפריל 2011 כאשר נפתחו מרכזי ההצבעה בג'דה, בדמאם, בחובר ובמקומות אחרים לרשויות המקומיות התייצבו פעילות התנועה כדי להירשם בספר הבוחרים. מנהלי מרכזי הרישום סירבו בטענה שאין איסור על הצבעת נשים אולם מחמת הצניעות, קרי העדר הפרדת נשים וגברים בבחירות, לא יתאפשר רישום להצבעה. הפעילות טענו כנגד כי הבחירות יתקיימו בספטמבר ועד אז המדינה יכולה ליצור תנאים שיבטיחו את צניעותן. כמובן שגם טיעון זה נדחה ולא התאפשר לנשים להירשם. לאור הסירוב התארגנה הפגנת נשים מול מרכז הבחירות בג'דה. המשטרה סילקה אותן בכוח. אחת ממנהיגות המחאה הנשית, נעימה סולימאן, פתחה חשבון בטוויטר ושם היא כתבה: "אנו נעשה את מה שצריך, אנו נלך למלך עצמו, לא נפסיק להילחם למען הזכויות שלנו עד אשר נשיג אותן, ואנחנו דורשות מהפכה למען כלל החברה". נשים אינן רשאיות לנהוג, הן יושבות במכונית אך לא נוסעות, משום שברגע שאישה תנהג היא תיעצר. כתגובת נגד עלה לרשת דף פייסבוק לו נרשמו עשרות אלפי נשים סעודיות וכותרתו "השומר שלי יודע טוב ממני", כלומר התנגדות לזכויות ולשינויים בעלי אופי ליברלי, בטענה כי הגברים יודעים טוב יותר מה צריכות הנשים.

הניסיונות לארגן מחאה מונית ו/או מחאה מגדרית לא הצליחו לצבור תנופה. האם מחאה כיתתית של המיעוט השיעי הייתה עשויה להוות את הזרז לגל מחאות בערב הסעודית? לכאורה כול המרכיבים שיצרו את האביב הערבי מתקיימים בקרב מיעוט זה. השיעים מהווים כעשרה אחוזים מאזרחי המדינה, יותר משני מיליון נפש, היושבים בפרובינציה המזרחית, בה מצוי רוב הנפט של סעודיה, אך בהשוואה לרוב הסוני הם מקופחים. איש דת שיעי בשם נימר אל-נימר קרא כבר ב-2009 למהפכה שתוביל לניתוק הפרובינציה המזרחית מהממלכה הסעודית ולהקמתה של רפובליקת מזרח ערב בשליטה שיעית. לאחר קריאתו הוא ירד למחתרת. כוחות הביטחון נואשו מלמצוא אותו ולכן עצרו את אביו, את בנו ואת גיסו במטרה לגרום לו שיסגיר את עצמו. הבן שוחרר רק אחרי ארבעה חודשים. בקרב האופוזיציה השיעית הסעודית אל-נימר הוא מעין סמן קיצוני אך יחד עם זאת רבים מהשיעים דורשים זה שנים רבות

השוואת מעמדם לזה של הסונים. לפיכך הם מהווים גורם לא יציב במרקם הפוליטי הסעודי באזור בו מופק מרבית הנפט של המדינה.

ההיסטוריה של המחאה השיעית בשילוב עם החשש מהשפעות ה"אביב הערבי", הביאו לפרישתם במרס 2011 של יותר מ-10,000 שוטרים ואנשי ביטחון סעודיים בתוך ומסביב לריכוזי השיעים במטרה להרתיע מפגינים פוטנציאלים. כאשר החלו ההפגנות השיעיות לקחו בהן חלק רק כמה מאות מפגינים אשר דרשו זכויות שוות לאלו שיש לסונים. הנוכחות המסיבית של כוחות הביטחון, מעצר מונע של כ-200 פעילים מרכזיים וסגירת 11 מסגדים שיעים בהם התארגנה האופוזיציה מנעו ככול הנראה את התרחבות המחאה השיעית. אמצעי מנע אחר בו נקט המשטר היה הבטחה אישית של המלך עבדאללה להזרים 11 מיליארד דולר להקלת המצוקות הכלכליות של השיעים. המחאה השיעית לא הייתה זרז להפגנות. אולי ההפך הוא הנכון; החשש כי השיעים ישיגו את מבוקשם הניע סעודים רבים לצאת להפגנות תמיכה המוניות במשטר המלוכני. כשלוך כלל ההתארגנויות לשילוב ערב הסעודית באביב הערבי עודדו את שר הפנים, האמיר נאיף בן עבד אל-עזיז, לברך את העם הסעודי על תמיכתו במלך ואת המלך על שיש לו עם כזה, שהוכיח לעולם את נאמנותו לסדר הקיים.

אם כן, "האביב הערבי" טרם הגיע אל הממלכה הסעודית. לבחריין, בשלטון משפחת אל-ח'ליפה הסונית הוא הגיע. ההמונים במדינה (בה השיעים מהווים כ-70%) התרכזו בכיכר הפנינה בעיר הבירה מנאמה, בתחילה בדרישה לדמוקרטיזציה ובהמשך, לאחר הפעלת אמצעי דיכוי חריפים מצד המשטר, אף בתביעה להפלתו. המחאה השיעית ההמונית אמנם התפרצה בפברואר 2011 בהשראת ה"אביב הערבי", אך למעשה התסיסה השיעית קיימת כבר עשורים רבים ומידי פעם מתפרצת. הסיבות נעוצות בתנאי חייהם העלובים בכפרים מוזנחים לעומת עושרה העצום וחיי הפאר של משפחת המלוכה. להוכחת טענותיהם השיעים השתמשו ב"גוגלארט" כדי להציג קבל עולם את תנאי חייהם לעומת משפחת השלטון. בחריין משתרעת על פני 760 קמ"ר בלבד. אך בעוד הכפרים השיעיים צפופים ביותר וסובלים מהעדר תשתיות בסיסיות וחלק ניכר מהצעירים מובטלים, הרי בית המלוכה העשיר השתלט על רוב האדמות ובנה בהן אחוזות פאר. הפערים העצומים האלה, שליטה מוחלטת של משפחת השלטון במשאבי המדינה וכמובן הדומיננטיות של המיעוט הסוני, הוציאו עשרות אלפי מפגינים לרחובות בדרישה למהפכה דוגמת מצרים ותוניסיה. ההפגנות כמעט הצליחו, נראה היה כי ימיו של המשטר ספורים. למרות עשרות הרוגים, מאות פצועים ועצורים המפגינים נותרו ברחובות ולא חששו להתעמת עם כוחות הביטחון, אשר חלק ניכר מהם אינם בחריינים אלא שכירי חרב של המשטר ממדינות כמו ירדן, תימן ואפילו פקיסטן.

על-מנת למנוע את נפילת המשטר הבחרייני ואת התפשטות המחאה למדינות מפרציות נוספות, דרש המלך הבחרייני, חמד בן עסא אל-ח'ליפה, את התערבות

הכוח הצבאי המשותף לכלל המדינות המשתייכות למועצה לשיתוף הפעולה במפרץ (Gulf Cooperation Council). אמנם כוח זה נועד להגנה מפני מדינות זרות ולא לדכא התקוממות מקומית, אך המשטר הבחרייני טען כי איראן היא המסיתה את המפגינים במטרה להשתלט על המדינה. ב-14 במרס 2011 הגיעו אלפי חיילים, בעיקר סעודים, וסייעו לפזר בכוח רב את המפגינים. במקביל הוכרז על משטר חירום במדינה שתוקפו פג ב-1 ביוני 2011. לעת עתה הושב השקט לבחריין.

לסיכום, "אביב ערבי" לא פרח במפרץ הפרסי. מעבר לסיבות שהוזכרו לעיל, חשוב לזכור שהמדינות הערביות של המפרץ מבוססות יותר על מרכיבים שבטיים מאשר לאומיים. המשטרים, הגם שלא מודים בכך בגלוי, מעודדים את המשכיות הנאמנות לשבטים גם על-חשבון המדינה, בתנאי שימשיכו לתמוך במשפחות השלטון, אשר בעצמן ממוצא שבטי. באמצעות תגמול שבטים נאמנים והדרת כאלו שאינם, מנציחים המשטרים את עצמם ומונעים את התפתחותה של חברה אזרחית היכולה להתאגד בתביעות לרפורמות מהותיות ואולי גם להוביל מהפכות. פרופסור קוסטינר הדגיש במחקריו הרבים את יכולת השבטים להכיל את המדינות במפרץ הפרסי ולא להפך. אולי כאשר המבנה השבטי ישתנה ללאומי יוכל האביב לפרוח גם במדבריות חצי האי ערב.

יזמת השלום הסעודית

עודד ערן

ב־2002 אימצה הליגה הערבית את היוזמה הסעודית שבעקרו של דבר הייתה מבוססת על ראיון שהעניק מלך ערב הסעודית עבדאללה, אז יורש העצר, לעיתונאי תום פרידמן מה"ניו־יורק טיימס". הנסיבות שבמהלכן התגלגלה היוזמה חשובות להבנה שכן הפשטות והפשטנות של התכנית במרכזה הקלו אולי על קליטתה אך גם יצרו את הקשיים להפיכתה לבסיס למשא ומתן בין ישראל והפלסטינים מחד, ובין ישראל לשכנותיה מאידך. המשוואה בבסיס התכנית פשוטה – בצידה האחד נסיגה ישראלית מלאה לקווי 1967, פתרון צודק ומוסכם של בעיית הפליטים על־פי החלטה 194 של העצרת הכללית של האו"ם וכינון בירה פלסטינית בירושלים המזרחית. בצידה השני סיום הסכסוך הישראלי־ערבי ונרמול היחסים בין מדינות ערב לבין ישראל.

החלטת הליגה הערבית באה בעקבות הכישלון של ישראל והפלסטינים להגיע להסכם במסגרת המשא ומתן שהם ניהלו ביניהם בין השנים 1999–2001. אימוצה של ההחלטה באה בעיצומה של האינתיפאדה השנייה שפרצה בסוף ספטמבר 2000 ומיד לאחר אירוע הטרור החמור ביותר באותה אינתיפאדה, שאירע במלון "פארק" בנתניה. גם ברגיעה מוחלטת הסיכוי שישאל תקבל נוסחה זו כלשונה מועט ביותר כפי שיוסבר בהמשך, אך העיתוי של אימוץ התוכנית שלל מלכתחילה את האפשרות שממשלה בישראל תהיה מסוגלת לדון בנסיבות ההן בתוכנית הסעודית.

הקושי העיקרי נובע מלשון היוזמה, מתהליכים בחברה הישראלית ומהיעדר מאמץ מצדן של מדינות ערב לנהל מסע שיווק בישראל לשם הגברת הסיכוי שהיא תזכה לתמיכה, ולו רק במישור העקרוני, בציבוריות הישראלית. קשייה של היוזמה קשורים לכל אחת מהשגיאות המרכזיות. כך למשל על הרעיון של חזרה מלאה לקווי 1967 אבד הכלח ולא רק משום הוויכוח ההיסטורי על פרשנות החלטת מועצת הביטחון 242. למעשה, מאז שאימצה ארצות הברית את "תוכנית רוג'רס" בדצמבר 1969 – מקובל בקהילה הבינלאומית שחזרה לקווי 1967 אינה יותר מסיסמא וגם הפלסטינים אמצו את הגישה המקבלת חילופי שטחים. אם וכאשר תעודכן היוזמה הערבית מן הראוי שעקרון חילופי השטחים יאומץ בה, שכן גם למדינות ערב ברור שחזרה מלאה לקווי

1967 אינו מחייב את ישראל לאפשר למשל מעבר יבשתי או אווירי בשטחה בין רצועת עזה לגדה המערבית.

הקביעה ביוזמה הסעודית-ערבית שבירת המדינה הפלסטינית העתידית תהיה ירושלים המזרחית היא אומנם כללית שכן היא אינה מגדירה במדויק את מזרח ירושלים, אך הצירוף של חזרה לקווי 1967 וקביעת הבירה במזרח ירושלים מצמצם את מרחבי הגמישות במשא ומתן. כאשר אומצה היוזמה הסעודית על-ידי הליגה הערבית ב-2002 היה זה כמעט שנתיים לאחר שפורסמו מרכיבי התכנית של הנשיא קלינטון מסוף דצמבר 2000, שבה כבר הופיע פתרון מתקדם יותר לשאלת ירושלים, שהביא בחשבון את השינויים שחלו בה מאז 1967. בסוגיית הפליטים מוסיפה היוזמה הסעודית-ערבית מימד מסוים של גמישות בגישה הערבית-קולקטיבית שכן היא מציינת את הדרך להגיע לפתרון צודק אך גם מוסכם על-פי החלטה 194 של העצרת הכללית של האו"ם.

בפרשנות – מאחר ועל הפתרון להיות מוסכם, מוענקת זכות וטו של ישראל ולכאורה יש בזה חידוש. מאידך ביסוס הפתרון על החלטה 194 אינו מותיר זכות כזו, בפרשנות הערבית, לישראל. גם בנושא זה הועלו רעיונות חדשים במהלך השנים שחלפו מאז אימוץ היוזמה – שילובם ביוזמה יקל על דיון חיובי בה בישראל. צדה השני של המשוואה – סיום הסכסוך וכינון נורמליזציה של היחסים עם ישראל, מעורר מזה שנים תמיהות ושאלות בישראל. שלושים שנה של "שלום קר" בין ישראל ומצרים, שנים שבמהלכן לא יושם אלא מספר זעום של הסכמים לנרמול היחסים בכל תחומי החיים, הותירו את הציבור הישראלי מאוכזב ואדיש לשאלת הנורמליזציה. דומה הדבר גם בהקשר הירדני. הקסם של ביקור במרוקו, טוניס, מצרים וירדן התפוגג, והשלום הקר נטול הנורמליזציה אך גם נטול כל שמץ של שיתוף פעולה אזורי פגע ביכולת להציג את הנורמליזציה כתמורה נאותה לויתורים ישראלים על טריטוריה.

יש להניח שהציבור הישראלי יבחן כיום כל הצעה ברוח היוזמה הסעודית-ערבית בצורה ספקנית ומפוכחת יותר. בעוד שבסכסוך הישראלי-פלסטיני ניתן לטעון כי ההסדר שבבסיסו נסיגה ישראלית מיהודה ושומרון והקמת מדינה פלסטינית, מחויב כדי למנוע פתרון של מדינה דו-לאומית, בהיבט של הסדר עם סוריה מימד זה אינו קיים והמשוואה של קווי 1967 מול סיום סכסוך ונורמליזציה אינה כה אטרקטיבית כפי שהייתה לפני ההתנסות ב"שלום הקר" שבין ישראל ומצרים וירדן.

התביעה שהעלתה ממשלת נתניהו, של הכרת הפלסטינים במדינת ישראל כמדינת הלאום היהודי, תקשה עוד על קבלת הגרסה הנוכחית של היוזמה בישראל. בנוסף, רבים בישראל יראו בהתייחסות לסיום הסכסוך ביוזמה כמענה מספק לדרישה זו ואילו אחרים יתבעו התייחסות מפורשת יותר. קשה להניח שאפילו גרסה מחודשת של היוזמה תוכל לענות בדרך כלשהי לתביעה הישראלית.

מעבר לעיתוי האומלל של אימוץ היוזמה הערבית לא היה כאמור גם ניסיון ערבי רציני לפנות ישירות לדעת הקהל הישראלית. רק אחרי 4 שנים ביקרו בישראל שני שרי חוץ ערבים וגם הם ממצרים וירדן, שלהן יש ממילא יחסים דיפלומטיים מכוח הסכמי השלום. היינו, שרי חוץ ממדינות המפרץ או צפון אפריקה לא עשו כל מאמץ ישיר לשכנע את הציבור הישראלי הרגיש, כפי שכבר התגלה בעת ביקור סאדאת בירושלים ב-1977, למחווות מסוג זה. במקרה או שלא במקרה, שני ראשי המדינות עמן יש לישראל יחסים דיפלומטיים, הנשיא מובארכ והמלך עבדאללה השני לא נכחו בוועידת הליגה הערבית בביירות שאימצה את היוזמה הסעודית.

יש להניח שהצעות החלטה בפורומים בינלאומיים שיעסקו בנושא הפלסטיני ובסכסוך עם ישראל ימשיכו לאזכר את היוזמה הסעודית והחלטת הליגה הערבית המבוססת עליה, אך לאזכור זה יהיה ערך של תשלום מס שפתיים ולא דווקא צפייה שהיא תהווה בסיס למשא ומתן בין ישראל ושכנותיה. ניתן היה להפיח רוח חיים ביוזמה של הליגה הערבית לו תוקנו לפחות חלק מהליקויים בה ובמיוחד לו נעשה מאמץ רציני לפנות בצורה ישירה לדעת הקהל הישראלית על ידי יוזמי הרעיון הינו, הסעודים. אלו נשאר פאסיביים במידה רבה ולא פעלו לקדם אותה, לא באופן עקיף ולא באופן ישיר, מה שמביא להערכה כי היא לא הייתה יותר מאשר ניסיון של סעודיה לשפר את מעמדה הבינלאומי בימים שהוא היה בשפל בעקבות פיגועי אל-קאעדה בארצות הברית בספטמבר 2001. חיזוק לטענה זו ניתן על-ידי ראש משלת ירדן לשעבר שטען שהיה זה הוא שיזם אותה ובראשו. על אף ההתעלמות היחסית של ממשלות ישראל מהיוזמה היא ראויה להתייחסות מתוך שהיא משקפת רצון ונכונות לסיים את הסכסוך הישראלי-ערבי.

בהיעדר מאמץ ערבי לעדכן את ההצעה ולנסות לשווקה ישירות לציבור הישראלי, יש להניח שהיא לא תהפוך לבסיס או נקודת התייחסות כאשר יתחדש המשא ומתן המדיני בין ישראל לשכנותיה.

על הכותבים

יואל גוז'נסקי

חוקר במכון למחקרי ביטחון לאומי. לפני שהצטרף למכון, ריכז את הטיפול בסוגיית הגרעין האיראני במועצה לביטחון לאומי, משרד ראש הממשלה. מתמחה בסוגיית ביטחון המפרץ. יואל היה גם הוא בין תלמידיו של פרופ' קוסטינר ואחראי על ארגון ערב העיון לזכרו.

יעקב הדס

סמנכ"ל משרד החוץ וראש אגף המזרח התיכון של המשרד לשעבר, כיום שגריר באיחוד האירופי ובנאט"ו.

ד"ר שאול ינאי

כתב את עבודת הדוקטורט שלו בהנחיית פרופ' קוסטינר. מתמחה בסוגיית אליטות ותנועות פרלמנטריות במדינות המפרץ. מלמד בחוג ללימודי האסלאם והמזרח התיכון באוניברסיטה העברית בירושלים ובאוניברסיטת חיפה. מתמקד בעבודתו בהבנת התהליכים השונים שעיצבו ועדיין מעצבים את מדינות המפרץ הערביות.

פרופ' מאיר ליטבק

חוקר במרכז דין ומרצה בחוג למזרח התיכון באוניברסיטת תל אביב וראש המרכז ללימודים איראניים באוניברסיטה. עבודת הדוקטורט שלו, התמקדה בניתוח חברתי-פוליטי של העלמא'א, אנשי הדת השיעיים. כמו כן כתב ספר, "מאמפתיה להכחשה: תגובות ערביות לשואה", עם ד"ר אסתר ובמן, שדן ביצוגי השואה בעולם הערבי.

ד"ר עודד ערן

ד"ר עודד ערן, חוקר בכיר במכון למחקרי ביטחון לאומי, כיהן כראש המכון מיולי 2008 ועד נובמבר 2011. לד"ר ערן קריירה ארוכת שנים בשירות החוץ ובמערכות הממשל של ישראל. ד"ר ערן כיהן בתפקידו האחרון כמנכ"ל המשרד הישראלי של הקונגרס היהודי העולמי. ערן משמש גם כיועץ לוועדת המשנה של ועדת החוץ והביטחון של הכנסת. קודם לכן כיהן משך חמש שנים (2002-2007) כשגריר ישראל באיחוד האירופי

בבריסל. בין השנים 1997–2000 שירת ערן כשגריר ישראל בירדן ובשנים 1999–2000 היה ראש צוות המשא ומתן עם הפלסטינים ליישום הסכמי הביניים והסדר הקבע. בין השנים 1987–1990 היה ערן ציר מדיני בשגרירות ישראל בווינגטון. עודד ערן מחזיק בתואר דוקטור מטעם ה־London School of Economics

ד"ר אפרים קם

סגן ראש המכון למחקרי ביטחון לאומי, שירת בחטיבת המחקר באמ"ן והיה מדריך בכיר במכללה לביטחון לאומי של צה"ל. מתמחה בבעיות ביטחון של המזרח התיכון, ובעיקר בנושא האיום האיראני, במודיעין אסטרטגי ובסוגיות ביטחון לאומי של ישראל. בין ספריו "מן הטרור ועד הגרעין: משמעותו של האיום האיראני" (2004).

פרופ' עוזי רבי

עוזי רבי הוא פרופסור חבר, ראש החוג להיסטוריה של המזרח התיכון ואפריקה וראש מרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה באוניברסיטת תל אביב. עוזי רבי חוקר את ההיסטוריה המודרנית של איראן, סעודיה ושאר מדינות המפרץ הפרסי. מחקריו מתמקדים בחברות המפרץ על שני עבריו – הערבי והפרסי. פרסם מחקרים רבים שמתמקדים בהיסטוריה הפוליטית והחברתית של מדינות האזור. בצד מחקרים העוסקים במדיניות הנפט והגיאופוליטיקה האזורית, פרסם רבי מחקרים העוסקים בשאלות תרבות וחברה, זהות שבטית וזהות מדינית.

שמואל רוזנר

מומחה להיסטוריה ומדיניות ארצות הברית. כותב במעריב ובג'רוזלם פוסט ובמגזינים אמריקאים מובילים. כיהן כראש מערכת החדשות וכראש מערכת הכתבות של הארץ, וכשליח העיתון בארצות הברית. עורך ספרי העיון של הוצאת כינרת-זמורה-ביתן. עמית מחקר ב"מכון לתכנון מדיניות העם היהודי".

פרופ' פאול ריבלין

פרופ' ריבלין הוא חוקר בכיר במרכז דיין. תחומי התמחותו העיקריים הם כלכלת המזרח התיכון וההיסטוריה שלה. לאחרונה התמקד בניתוח הקשר שבין עוצמה, כלכלה ומעמדות חברתיים באיראן שלאחר הבחירות ב-2009. בין ספריו האחרונים: *The Israeli Economy from the Foundation of the State through the 21st Century* (2010), Cambridge University Press. *Arab Economies in the Twenty-First Century* (2009), Cambridge University Press.

